

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΑΙΓΑΙΟΥ

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ:
*ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ ΕΩΣ
ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ:
ΕΛΛΑΔΑ, ΑΙΓΥΠΤΟΣ, ΕΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗ*

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ:

*Η ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΤΗΣ ΑΣΙΑΤΙΚΗΣ ΑΣΘΕΝΕΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ
ΤΩΝ ΚΕΦΤΙΟΥ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΓΡΑΠΤΑ ΚΑΙ ΥΛΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΕΠΟΧΗΣ
ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ*

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΟΥΣΟΥΛΗΣ

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ: ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΟΥΣΟΥΛΗΣ
ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ ΜΑΝΟΛΗΣ
ΣΥΡΟΠΟΥΛΟΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΥΠΟΒΟΛΗΣ:
ΡΟΔΟΣ, 13/06/2018

ΑΡΓΥΡΟΥΛΑ ΜΗΝΟΥ
(Α.Μ. 4352015017)

Περιεχόμενα

<u>ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ.....</u>	<u>1</u>
<u>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο : Η ΑΣΙΑΤΙΚΗ ΕΠΙΔΗΜΙΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΓΡΑΠΤΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ.....</u>	<u>3</u>
<u>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2ο: ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΕΠΙΔΗΜΙΑΣ ΣΤΟ ΝΕΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ.....</u>	<u>14</u>
<u>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3ο: ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΚΑΙ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΑΣΙΑΤΙΚΗΣ ΑΣΘΕΝΕΙΑΣ.....</u>	<u>18</u>
<u>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4ο: ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....</u>	<u>20</u>
<u>ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....</u>	<u>22</u>
<u>ΜΕΡΟΣ Β: ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ ΤΩΝ ΚΕΦΤΙΟΥ :</u> <u>ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΙΝΑΚΙΑΣ ΤΗΣ ΓΡΑΜΜΙΚΗΣ Α.....</u>	<u>25</u>
<u>ΔΥΟ ΜΙΝΩΙΚΟΙ ΕΞΟΡΚΙΣΜΟΙ: ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΣΚΟΠΟΙ.....</u>	<u>25</u>
<u>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο: ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ, ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΓΡΑΦΩΝ.....</u>	<u>26</u>
<u>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2ο: ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΚΑΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΑ ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΜΙΝΩΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΕΞΟΡΚΙΣΜΩΝ.....</u>	<u>34</u>
<u>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3ο: ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΙΣ ΑΙΓΑΙΑΚΕΣ ΓΡΑΦΕΣ.....</u>	<u>36</u>
<u>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4ο: ΞΟΡΚΙ Νο 32: ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΛΕΞΕΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΠΑΡΑΛΛΗΛΩΝ ΣΕ ΕΝΕΠΙΓΡΑΦΑ ΤΗΣ ΓΡΑΜΜΙΚΗΣ Α.....</u>	<u>45</u>
<u>ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ – ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ.....</u>	<u>51</u>
<u>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5ο: ΞΟΡΚΙ 33: ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΛΕΞΕΩΝ.....</u>	<u>53</u>
<u>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6ο: ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΗΣ ΛΕΞΗΣ SAMUNA ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΕΝΕΠΙΓΡΑΦΑ ΤΗΣ ΓΡΑΜΜΙΚΗΣ Α.....</u>	<u>57</u>
<u>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7ο: ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....</u>	<u>59</u>

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Σκοπός της συγκεκριμένης εργασίας είναι να εστιάσει σε δυο θεματικές που προκύπτουν από την ανάγνωση των περιγραφών 32 και 33 του Ιατρικού Παπύρου του Λονδίνου: την διερεύνηση της ταυτότητας της Ασιατικής ασθένειας μέσα από γραπτές πηγές της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και υλικά κατάλοιπα του Νέου Βασιλείου και την αναζήτηση της ταυτότητας της γλώσσας των Κεφτιού μέσα από ενεπίγραφα ευρήματα της Γραμμικής Α. Η εργασία χωρίζεται σε δυο ενότητες:

Στην πρώτη ενότητα εξετάζονται και αναλύονται γραπτά κείμενα της ΥΕΧ και υλικά κατάλοιπα του Νέου Βασιλείου, που μας μιλούν για την εξάπλωση και τις επιπτώσεις μιας θανατηφόρας επιδημίας στην περιοχή της Συροπαλαιστίνης, στα βασίλεια της Αλασίας, των Χετταίων και ενδεχομένως και της Αιγύπτου, ενώ παράλληλα παρουσιάζονται σύγχρονες θεωρίες σχετικά με την ταυτότητα της επιδημίας.

Το πρώτο κεφάλαιο εστιάζει σε δυο ξόρκια, που περιλαμβάνονται αντίστοιχα στους παπύρους του Λονδίνου και Hearst, και αναφέρονται στην ασιατική επιδημία. Στο ίδιο κεφάλαιο επίσης αναλύονται συγκεκριμένα αποσπάσματα των Επιστολών της Αμάρνα, πινακίδες σφηνοειδούς γραφής που ανακαλύφθηκαν στην Χαττούσα, τα οποία αναφέρονται σε επιδημικά επεισόδια που έπληξαν διαδοχικά πόλεις της Συροπαλαιστίνης, την Αλασία και το βασίλειο των Χετταίων. Η γεωγραφική εστία της εκδήλωσης (Συροπαλαιστίνη) και η χρονική εγγύτητα των φαινομένων (2ο μισό του 14ου αι.π.Χ) μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο για την ίδια επιδημία και ότι η ταυτότητά της ήταν πιθανότατα η Ασιατική.

Στο δεύτερο κεφάλαιο επιχειρείται να διερευνηθεί η υπόθεση εάν τα επιδημικά επεισόδια της παραπάνω χρονικής διάρκειας που εκδηλώθηκαν στην Εγγύς Ανατολή και στην Αλασία επεκτάθηκαν και στην Αίγυπτο. Η υπόθεση φαίνεται να επιβεβαιώνεται προφανώς από τα δυο ξόρκια των παπύρων του Λονδίνου και Hearst, αλλά και από ενδείξεις που προκύπτουν από την ανάγνωση αρχαιολογικών καταλοίπων και πολιτικών πρακτικών της περιόδου. Στο ίδιο κεφάλαιο εξετάζεται επίσης το παράδειγμα της Άβαρι (Tell el Da'ba), όπου ανευρέθησαν μαζικές ταφές και ανθρώπινα σκελετικά υπολείμματα που υποδηλώνουν την ύπαρξη επιδημίας στο τέλος του Μέσου Βασιλείου. Η αναφορά του συγκεκριμένου παραδείγματος θεωρείται απαραίτητη, καθώς δείχνει την εκδήλωση και την επαναληπτικότητα επιδημιών στο αιγυπτιακό βασίλειο καθώς και την σχέση της συγκεκριμένης ασθένειας με την σημιτική ταυτότητα της πόλης.

Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζονται και αναλύονται επιχειρήματα δυο σύγχρονων θεωριών σχετικά με την ταυτότητα της ασιατικής ασθένειας. Οι θεωρίες επικεντρώνονται σε αποτελέσματα επιστημονικών ερευνών και σε ιστορικά τεκμήρια και προτείνουν ως πιθανές ασθένειες την πανώλη και την τουλαρεμία αντίστοιχα.

Στο τέταρτο κεφάλαιο ανακεφαλαιώνονται όλα όσα προηγήθηκαν και συνάγονται συμπεράσματα.

Σκοπός της δεύτερης ενότητας είναι κυρίως η αναζήτηση της ταυτότητας της γλώσσας των εξορκισμών 32 και 33 που βρίσκονται στον Ιατρικό Πάπυρο του Λονδίνου μέσα από ενεπίγραφα κατάλοιπα της Γραμμικής Α. Παράλληλα αναπτύσσονται θέματα και δίνονται απαντήσεις σε ερωτήματα που προκύπτουν από την σύνταξη και την μορφολογία των συγκεκριμένων

περιγραφών. Αναλυτικότερα:

Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζονται και σχολιάζονται οι μεταγραφές των δυο εξορκισμών των J.Vercoutter, J.Strange και E.Kyriakidis και συζητώνται ερωτήματα και ζητήματα που προκύπτουν από την μορφολογία των δυο περιγραφών, σχετικά με την προέλευση τους, και την γνωστική επάρκεια των γραφέων για το περιεχόμενο των εξορκισμών.

Στο δεύτερο κεφάλαιο επικεντρωνόμαστε στους λόγους που μας οδήγησαν να επιλέξουμε την Γραμμική Α γραφή ως υλικό διερεύνησης λέξεων που ενδεχομένως αποδίδει την γλώσσα που φέρουν οι δυο εξορκισμοί. Η επιχειρηματολογία υπέρ της Γραμμικής Α στηρίζεται στην θεωρία της μινωϊκής ταυτότητας των Κεφτιού. Εάν ισχύει η συγκεκριμένη θέση, τότε η γλώσσα του εξορκισμού 32 είναι μινωϊκή και προφανώς φέρεται και σε ενεπίγραφα της Γραμμικής Α.

Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζονται συνοπτικά τα γραφικά συστήματα που αναπτύχθηκαν στην Κρήτη την 2η χιλιετία π.Χ., εστιάζοντας στην χωροχρονική τους εξέλιξη, στα γραμματικά φαινόμενα και την ορθογραφία της γραμμικής Β. Η αναφορά στις αιγαιακές γραφές θεωρείται απαραίτητη συνθήκη, προκειμένου να δικαιολογηθούν οι περιορισμοί και τα προβλήματα που συνεπάγονται καθ' όλη την διάρκεια της αναζήτησης και διασταύρωσης παράλληλων λέξεων σε γραμμική Α. Η μέθοδος που ακολουθείται βασίζεται αυστηρά στην ακολουθία και τον ήχο των συμφωνικών σημείων, χωρίς ωστόσο να απορρίπτεται εξολοκλήρου η αξία και η θέση των φωνηέντων μέσα στην λέξη.

Στο τέταρτο και πέμπτο κεφάλαιο επιχειρείται ο σχηματισμός λέξεων και η αναζήτηση παράλληλων σε ενεπίγραφα κατάλοιπα της Γραμμικής Α. Στα συγκεκριμένα κεφάλαια εστιάζουμε σε παραδείγματα λέξεων, που αποτελούνται από περισσότερες από δυο συλλαβές και οι οποίες συγκεντρώνουν μεγαλύτερο βαθμό επικύρωσης της συγκεκριμένης μεθόδου. Το διαδικτυακό λεξικό του John Younger και το υλικό ενεπίγραφων ευρημάτων της γραμμικής Α των Godart και Olivier αποτελούν τα εργαλεία που χρησιμοποιούνται για την διερεύνηση παράλληλων.

Στο έκτο κεφάλαιο εστιάζουμε στην λέξη “Σαμόνα” (*sz-m-c-w-n-3*), που ορίζεται ως η ασθένεια της περιγραφής 33 και επιχειρούμε να αναζητήσουμε παράλληλα σε ενεπίγραφα της γραμμικής Α.

Τέλος, στο έβδομο κεφάλαιο ανακεφαλαιώνονται όσα προηγήθηκαν και παρατίθενται συμπεράσματα και υποθέσεις από τα θέματα που συζητήθηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια της δεύτερης ενότητας.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ:
*Η ΑΣΙΑΤΙΚΗ ΕΠΙΔΗΜΙΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΓΡΑΠΤΗ ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΥΛΙΚΑ
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ ΤΗΣ ΎΣΤΕΡΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ*

Κεφάλαιο 1ο :

Η Ασιατική Επιδημία μέσα από Γραπτές Μαρτυρίες της Ύστερης Εποχής του Χαλκού

Δυο ξόρκια κατά της “Ασιατικής Ασθένειας” και κατά της ασθένειας της “Σαμούνας”, που φέρουν την γλώσσα των Κεφτιού ανακαλύφθηκαν σε αιγυπτιακό πάπυρο στις αρχές του 20ού αιώνα από τον γερμανό μελετητή Walter Wreszinsky (1912). Ο Ιατρικός Πάπυρος του Λονδίνου (London Medical Papyrus BM EA10059) φυλάσσεται στο Βρετανικό Μουσείο από τον 19ο αιώνα χωρίς να γνωστοποιούνται οι συνθήκες και ο τόπος ανεύρεσής του. Το εύρημα χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα π.Χ, μεταξύ των περιόδων των Αμενόφι ΙΙΙ (Amenhotep III 1390 – 1352 π.Χ.) και Τουταγχαμών (Tutankhamun 1336 – 1327 π.Χ), και κατατάσσεται στην κατηγορία των ιατρικών εγχειριδίων της Εποχής του Χαλκού.¹ Το εγχειρίδιο φέρει συνολικά 62 περιγραφές, θεραπείες και μαγικές επικλήσεις, ανάμεσα στις οποίες συμπεριλαμβάνονται και ξόρκια που αποδίδουν φωνητικά τη νουβιακή, τη σημιτική και την γλώσσα των Κεφτιού (Keftiw).²

Ειδικότερα, το ξόρκι 32 αποδίδει την γλώσσα των Κεφτιού και αναφέρεται στην “ασιατική ασθένεια” ή αλλιώς “ασθένεια των Χαναναίων”. Η γλώσσα που φέρει η περιγραφή δεν έχει αναγνωρισθεί, και συνεπώς δεν είναι δυνατόν να αντληθούν πληροφορίες για την ασθένεια και τις προτεινόμενες θεραπείες της. Ο τίτλος της περιγραφής 32 φανερώνει ότι πρόκειται για μια μαγική επίκληση - ρήση (*šnt*), ενώ η οδηγία που έπεται, αποδίδεται σε αιγυπτιακή γλώσσα, και μας πληροφορεί για ένα σκεύασμα αμμωνίας (ούρα) και σετζετ, πάνω στο οποίο πρέπει να ειπωθούν τα λόγια.³ Η συγγραφή του εξορκισμού στον αιγυπτιακό πάπυρο αποδεικνύει ότι οι Κεφτιού γνώριζαν την συγκεκριμένη αρρώστια, και πρότειναν ένα ειδικό φαρμακευτικό σκεύασμα για την θεραπεία της. Δεδομένου ότι οι Κεφτιού ταυτίζονταν με τους Μινωίτες,⁴ συμπεραίνουμε ότι η συγκεκριμένη ασθένεια είχε εκδηλωθεί και στην Κρήτη.

Όπως προαναφέρθηκε, ο πάπυρος του Λονδίνου καταγράφει ξόρκια και θεραπείες στ νουβιακή, τη σημιτική και την μινωϊκή γλώσσα, στοιχείο που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι ασθένειες της εποχής δεν αποτελούσαν τοπικής κλίμακας φαινόμενα αλλά ήταν γεγονότα που επηρέαζαν σημαντικά την βιωσιμότητα και την εξέλιξη των βασιλείων της Νοτιοανατολικής Μεσογείου. Η εξέλιξη των ασθενειών σε επιδημίες και σε πανδημίες ήταν ένα από τα επακόλουθα της αγροτικής επανάστασης, κατά την οποία οι τροφοσυλλέκτες εγκαταστάθηκαν σε μόνιμους τόπους διαμονής και ασχολήθηκαν με την καλλιέργεια της γης, μεταβάλλοντας ριζικά τον τρόπο διαβίωσης τους. Η

¹ Cline, 2001 : 240

² www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=113880&partId=1

³ Καρέτσου, 2000: 193

⁴ Η θέση της ταύτισης Κεφτιού – Μινωϊτών υποστηρίζεται από την πλειονότητα των ερευνητών και τεκμηριώνεται μέσα από την ερμηνεία επιγραφικών και υλικών καταλοίπων του Νέου Βασιλείου. Ενδεικτικά παραδείγματα συνιστούν οι επιτοίχιες τοιχογραφίες που ανακαλύφθηκαν σε τάφους αιγύπτιων αξιωματούχων όπου απεικονίζονται οι Κεφτιού και άλλες φυλετικές ομάδες της εποχής να προσφέρουν δώρα στον φαραώ. Οι Κεφτιού φέρουν μινωϊκά ενδυματολογικά στοιχεία. Επίσης ένα ακόμη τεκμήριο αποτελεί η καταγραφή μινωϊκών τοπωνυμίων και του ονόματος των Κεφτιού σε μια στήλη του Amenhotep III στο Kom el Hetan. (Aruz, 2009: 6, 260 /Strange, 1980: 21-23, 59-61

ανάπτυξη των πρώτων οικισμών και η σταδιακή εξημέρωση και συμβίωση με τα ζώα συνιστούσαν ικανές συνθήκες της εξέλιξης των μολυσματικών ασθενειών και της μετάδοσης τους στον άνθρωπο, εφόσον τα παράσιτα - φορείς των βακτηρίων ευδοκίμοις στο τρίχωμα των οικόσιτων ζώων. Οι πιθανότητες εξάπλωσης των μολυσματικών ασθενειών εξαρτώνταν από την κινητικότητα των πληθυσμών, την πυκνότητα του αστικού ιστού, τις συνθήκες διαβίωσης, και από τους εκάστοτε περιβαλλοντικούς παράγοντες.⁵

Στον πάπυρο Hearst επίσης ένα ξόρκι περιγράφει συνοπτικά κάποια συμπτώματα της ασιατικής ασθένειας (*“black belly with black coals”*) και ένα φαρμακευτικό σκεύασμα για την αντιμετώπισή τους. Ο πάπυρος ανακαλύφθηκε στις αρχές του 20ού αιώνα, και ανήκει επίσης στην κατηγορία των ιατρικών εγχειριδίων του Νέου Βασιλείου. Σύμφωνα με τους μελετητές του, το αντικείμενο χρονολογείται την 18η Δυναστεία, περίπου το 1500 π.Χ., την εποχή του Τούθμωσις Ι (Thutmosis I), και φέρει 18 στήλες ιατρικών περιγραφών, που αναγράφουν περίπου 255 θεραπείες και ξόρκια, μερικές από τις οποίες εμπεριέχονται και στον πάπυρο Ebers.⁶ Σε αντίθεση με τον πάπυρο του Λονδίνου, στον πάπυρο Hearst, 121 θεραπείες περιλαμβάνουν δοσολογίες φαρμακευτικών σκευασμάτων.⁷ Αν και το αντικείμενο χρονολογείται την περίοδο του Νέου Βασιλείου, εντούτοις περιλαμβάνει θεραπείες που ανάγονται στην εποχή του Μέσου Βασιλείου. Το περιεχόμενο του αναφέρεται στην περιγραφή και θεραπεία ασθενειών του ουροποιητικού και πεπτικού συστήματος, σε πονοκεφάλους και σε δαγκώματα από χοίρους και ιπποποτάμους, και σε διάφορες ασθένειες.⁸ Οι θεραπείες συνοδεύονται επίσης και από μαγικά ξόρκια και επικλήσεις σε θεούς. Η περιγραφή που αναφέρεται στην ασιατική ασθένεια είναι γραμμένη σε ιερατική γραφή, αποδίδει την αιγυπτιακή γλώσσα και μεταφράζεται από τον Reisner ως εξής:

*Incantation of the Semitic Disease*⁹

*Who is knowing like Ra, who knows as much as the god. Char(?) the body with a coal in order to sieze on the higher god. As Set enchanted the sea so likewise shall Set enchant thee, o *tnt-ḥm*, may you not pass through (repeat) the body of so and so born of so and so. Thiw speech is to be racted four times over fresh oil and a *rh-d-t-she*rd. Conjure it therewith. Stamp it with the seals of *št-t -wt*.*

Επίσης η μετάφραση του Borghouts αποδίδεται παρακάτω:

*“ A Conjunction of Asiatic Disease”*¹⁰

Who is knowing like Ra? Who knows the like of this god? You turn the belly black with black coals so as to get even a hold on the upper god! When just as Seth conjured the Great Green (Sea), Seth conjures you in the same manner, oh Asiatic disease, then you will not stride about in the body of NN born of NN. This spell is to be said four times over fresh moringa – oil and residue of a cooking – vessel. Conjure her with that and close her up with seals of tortoise (-sell)”.

Στο ξόρκι ο θεραπευτής επικαλείται τους θεούς Ρα (Ra) και Σηθ (Seth) να συνδράμουν, ώστε να αντιμετωπισθεί η ασθένεια. Τα λόγια πρέπει να ειπωθούν τέσσερις φορές πάνω από φρέσκο ζεστό έλαιο, που είναι τοποθετημένο σε ένα μαγειρικό σκεύος. Μετά την απαγγελία των μαγικών λέξεων, ο θεραπευτής πρέπει να αλείψει με το έλαιο τις πάσχουσες περιοχές και να τις καλύψει με όστρακα. Η μετάφραση που μας δίνει ο Borghouts, σχετικά με το σύμπτωμα της ασθένειας είναι: *“...black belly with black coals...”*, ενώ η αντίστοιχη μετάφραση που μας δίνει ο Goedicke είναι η εξής:

⁵ Crawford, 2009: 58, 74

⁶ Reisner, 1905: 1 -3 / Leake, 1952: 13 – 14, 50 - 51

⁷ Leake, 1952: 31

⁸ Leake, 1952: 51 -52, 57

⁹ Reisner, 1905: 6

¹⁰ Borghouts, 1978: 37

“...the body is blackened with black spots...”.¹¹ Στην μετάφραση του Borghouts, η πάσχουσα περιοχή περιορίζεται στην κοιλιακή χώρα του ασθενούς, αντίθετα ο Goedicke μεταφράζει ότι το σώμα του ασθενούς έχει μελανώσει και φέρει μελανά στίγματα. Η ασθένεια, όπως περιγράφεται και στις δυο περιπτώσεις, εμφανίζει μελανώσεις ή μελανά στίγματα στην κοιλιακή περιοχή είτε σε ολόκληρο το σώμα. Το ζόρκι δίνει και μια φαρμακευτική συνταγή, ωστόσο υπάρχουν και σε αυτό το σημείο διαφοροποιήσεις μεταξύ των ερμηνευτών. Ο Reisner δεν μεταφράζει το έλαιο. Στον Borghouts η συνταγή αποτελείται έλαιο από μορίνγκα, ενώ στον Leake το έλαιο προέρχεται από την ελιά.¹² Η διαφοροποίηση των δυο τελευταίων συστατικών έχει σημασία, εφόσον στην πρώτη περίπτωση προτείνεται ως βασικό συστατικό της θεραπείας το έλαιο μορίνγκα το οποίο φύεται στην Ασία (Ινδία) και στην Αφρική, ενώ στη δεύτερη ερμηνεία προτείνεται ως θεραπεία το λάδι ελιάς, ένα επίσης φυτικό προϊόν που παράγεται στην Μεσόγειο, στα παράλια της Συροπαλαιστίνης και στον Αιγαιακό χώρο.

Για την θεραπεία της ασθένειας επικαλούνται δυο ισχυροί θεοί, ο Ρα και ο Σηθ, γεγονός που υποδηλώνει την κρισιμότητα της κατάστασης. Η επίκληση των δυο θεών συναντάται συχνά σε ζόρκια που αφορούσαν σοβαρές και θανατηφόρες ασθένειες και προκαλούνταν από ξένους δαίμονες (Σαμάνα - Samana)¹³ και θεούς (Βαάλ - Ba'al). Αυτή η συνύπαρξη δυο θεοτήτων με διαφορετικό πρόσημο είχε ιδιαίτερη σημασία, καθώς οι συγκεκριμένοι εκπροσωπούσαν αντίστοιχα τα δυο βασίλεια της Κάτω και Άνω Αιγύπτου. Η συνεργασία δυο αμφίρροπων δυνάμεων προερχόταν κυρίως από την αντίληψη της αναγκαιότητας της κοσμικής ισορροπίας (Μαάτ - Maat), γεγονός που αντανακλάται και στην αναγκαιότητα της κοσμικής ενοποίησης των δυο βασιλείων.¹⁴ Στην πόλη Άβαρι, που ήταν χτισμένη στο Δέλτα του Νείλου, υπήρχε ναός αφιερωμένος στον θεό Σηθ, ενώ κατά την περίοδο της βασιλείας των Υκσώς, η λατρεία του συνυφαζόταν με εκείνη του σημιτικού θεού Βαάλ. Αν και ο Σηθ θεωρούταν μια θεότητα με αρνητική σημασία, εντούτοις, λόγω των ισχυρών του δυνάμεων, επικαλούνταν συχνά μαζί με άλλες θεότητες για να αντιμετωπίσει δαίμονες και ασθένειες.¹⁵ Όσον αφορά τη κλινική εικόνα του ασθενούς, αυτή παρομοιάζεται με τη “φουρτουνιασμένη μαύρη θάλασσα”, στοιχείο που οδήγησε κάποιους μελετητές σε υποθέσεις όπως ότι το ζόρκι περιγράφει την εικόνα ενός τσουνάμι, γεγονός που σχετίζεται με την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας, και ότι το περιεχόμενο των δυο παπύρων αφορά ασθένειες και τραυματισμούς που προκλήθηκαν εξαιτίας της έκρηξης.¹⁶ Παρ'όλα αυτά φαίνεται περισσότερο πραγματιστική η θέση ότι η παρομοίωση περιγράφει την εικόνα των συμπτωμάτων: μελανώσεις

¹¹ Borghouts, 1978 : 37 / Goedicke, 1984: 94

¹² Leake, 1952: 91

¹³ Ο Σαμάνα (*samana*) ήταν σημιτικής προέλευσης δαίμονας που έφερε συγκεκριμένες επιδημίες. Οι επιδημίες αυτές συνδέονταν με τους μετανάστες ή αιχμαλώτους που προέρχονταν από την Συροπαλαιστίνη. Τα ζόρκια που αναφέρονται στον δαίμονα samana χρονολογούνται περίπου στο 2ο μισό της 2ης χιλιετίας (περ. Νέο Βασίλειο). (Pinch, 1994: 45)

¹⁴ Pinch, 2002: 5 – 7, 18 – 19, 75

¹⁵ Borghouts, 1978: 18-20 : στα παπυρικά κείμενα ο Σηθ εμφανίζεται συχνά απέναντι στον Βαβυλώνιο θεό Βάαλ επίσης θεό του κεραυνού και της αστραπής. Σε ένα άλλο ζόρκι επικαλείται μαζί με τον θεό Ωρο για να αντιμετωπίσουν τον δαίμονα Σαμάνα, σημιτικής επίσης προέλευσεως: “...*Horus has vanquished the samana – demon!...The raging of Seth is against the 'akhu – demon' the grudging of Ba'al is against you..*” (σελ. 19) και “...*Listen samana – demon, listen! The voice of Seth is roaring..*” (σελ.20) / Pinch, 1994: 27: Ο θεός Σηθ θεωρούνταν ως ο θεός του κεραυνού και των θυελλών της ερήμου. Σύμφωνα με την αιγυπτιακή κοσμογονία, κατά την κατάβαση του ηλιακού θεού Ρα στον κόσμο των Νεκρών, ο Σηθ συμμετείχε μαζί με άλλους θεούς στην μάχη ενάντια στον Άποφι. Η σκηνή του Πλοίου των Χιλιάδων (*Boat of the Millions*) απεικονίζει ανάμεσα σε άλλους θεούς και τον Σηθ. Borriau, 2002: 190

¹⁶ Ο Hans Goedicke στο άρθρο *Canaanite Illness* (1984) υποστηρίζει ότι ο πάπυρος Hearst φέρει πιθανότατα θεραπείες για την αντιμετώπιση ασθενειών που προκλήθηκαν στην Αίγυπτο μετά την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας. Ο ερευνητής στηριζόμενος στην ανάλυση των παλαιογραφικών δεδομένων, χρονολογεί τον πάπυρο περίπου στις αρχές του 16ου αι. π.Χ (1526-1505 π.Χ.) όντας σύγχρονος του παπύρου Ebers. Επισημαίνει ότι η έκρηξη του ηφαιστείου μάλλον συνέβη τον 16ο αι.(περ. 1600 – 1520 π.Χ). επίσης η παρομοίωση της “φουρτουνιασμένης θάλασσας” ερμηνεύεται ως φαινόμενο που προέκυψε από τα γεωλογικά φαινόμενα στο Αιγαίο (σεισμούς)(σελ. 98 - 100). Ο Siro Trevisanato υποστηρίζει ότι ο πάπυρος του Λονδίνου φέρει θεραπείες για εγκαύματα και οφθαλμολογικά προβλήματα που μάλλον σχετιζόνταν με την έκρηξη του ηφαιστείου, η οποία έγινε περίπου μεταξύ 17ου – 16ου αι. π.Χ. (Trevisanato, 2006: 187 – 188). Σύμφωνα με τα αποτελέσματα μιας σύγχρονης επιστημονικής έρευνας το γεγονός της έκρηξης πιθανότατα έγινε μεταξύ 1627 – 1600 π.Χ. (<http://science.sciencemag.org/content/312/5773/548>)

και αδενοπάθειες.

Στα δυο κείμενα ο όρος *ασιατική ασθένεια* χρησιμοποιήθηκε για να προσδιορισθεί η γεωγραφική προέλευση της αρρώστιας ή η καταγωγή των ανθρώπων που την έφεραν. Σύμφωνα με τα επιγραφικά κατάλοιπα του Νέου Βασιλείου, οι Αιγύπτιοι αναφέρονταν με τον όρο *Ασιάτες* στους κατοίκους της Συροπαλαιστίνης ή στους ξένους μετανάστες που κατοικούσαν στο βασίλειο και μιλούσαν την σημιτική γλώσσα.¹⁷ Η περιοχή του Αμουρρού (Amurru - σημ. Λίβανος) οικίσθηκε στο τέλος της 2ης χιλιετίας π.Χ από τους Αμορρίτες, ημι-νομαδικές φυλές, που κατοικούσαν αρχικά στην δυτική όχθη του Ευφράτη, ασχολούνταν βασικά με την κτηνοτροφία, και μιλούσαν μια δυτική σημιτική διάλεκτο. Οι δυσμενείς κλιματολογικές συνθήκες του πρώτου τετάρτου της 3ης χιλιετίας προκάλεσαν ξηρασία και εξανάγκασαν πληθυσμούς της Εύφορης Ημισελήνου να μεταναστεύσουν δυτικά στην περιοχή της Συροπαλαιστίνης. Η περιοχή ονομάστηκε *Αμουρρού* που στα ακαδδικά σημαίνει “*Δύση*”,¹⁸ και έχει προφανώς ετυμολογική συνάφεια με τον όρο *Ααμού* (*Aamu*), τον οποίο οι Αιγύπτιοι άρχισαν να χρησιμοποιούν την περίοδο του Νέου Βασιλείου με σκοπό να προσδιορίσουν εθνολογικά συγκεκριμένους πληθυσμούς, που συγκέντρωναν όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά (σημιτική διάλεκτο, ημινομαδική ζωή, κτηνοτροφία).

Από την 1η και 2η Δυναστεία υλικά και επιγραφικά κατάλοιπα αποδεικνύουν την συχνότητα των επαφών μεταξύ Αιγύπτου και Αμουρρού (Βύβλος), καθώς και τις επεκτατικές πολιτικές των φαράων στην ανατολή. Παρ' όλα αυτά ο όρος *Ασιάτες* θεωρείται μεταγενέστερος, εφόσον φέρεται σε επιγραφικά κατάλοιπα της 18ης Δυναστείας.¹⁹ Ενεπίγραφα της 12ης δυναστείας, συγκεκριμένα του Αμενεμχάτ II (Amenemhat II, 1911 – 1877 π.Χ) μας πληροφορούν για μια στρατιωτική επιχείρηση στην Συροπαλαιστίνη, και για την μετεγκατάσταση 1554 αιχμαλώτων στο αιγυπτιακό βασίλειο. Σε άλλα κείμενα της ίδιας δυναστείας, μαθαίνουμε ότι ο Σενουσρέτ III (Senousret III 1870 – 1831 π.Χ) οργάνωσε τουλάχιστον μια εκστρατεία στην περιοχή και ότι κατά την διάρκεια της βασιλείας του αυξήθηκαν οι μεταναστευτικές ροές στην Αίγυπτο.²⁰ Την 2η Ενδιάμεση Περίοδο (Intermediate Period 1650 – 1500 π.Χ) το Βασίλειο, ύστερα από μια περίοδο εσωτερικών πολιτικών κρίσεων, διχοτομήθηκε πολιτικά και στρατιωτικά σε ξεχωριστά βασίλεια, τα οποία παρουσίαζαν σημαντικές πολιτισμικές διαφορές. Το βασίλειο της Κάτω Αιγύπτου διοικούνταν από τους Υκσώς, μια ηγετική ομάδα σημιτικής προέλευσης ή καταγωγής με στρατιωτικά χαρακτηριστικά. Η λέξη “Υκσώς” σημαίνει *ξένοι ηγεμόνες* (“*hekau khasut*”). Σύμφωνα με τους ιστορικούς, τα επιγραφικά κατάλοιπα της παραπάνω περιόδου είναι ελάχιστα έως μηδαμινά, γεγονός που οφείλεται προφανώς στην σκόπιμη καταστροφή τους από τις μεταγενέστερες δυναστείες.²¹ Η γνώση μας για την περίοδο προέρχεται κυρίως από την ερμηνεία των υλικών καταλοίπων που ανασκάφησαν στην πόλη Άβαρι. Ο αυστριακός αρχαιολόγος Manfred Bietak ανέσκαψε σε έξι διαφορετικά αρχαιολογικά στρώματα, υλικά κατάλοιπα (ταφές, κεραμική, ειδώλια θεών, αγάλματα, κατάλοιπα δόμησης, κοσμήματα, όπλα) που μαρτυρούν την σημιτική ταυτότητα και κουλτούρα του πληθυσμού, καθώς επίσης και τις σχέσεις της πόλης με την Βύβλο. Τα περισσότερα ευρήματα χρονολογούνται από τα τέλη της 12ης Δυναστείας (τέλος 2ης χιλιετίας) μέχρι και την περίοδο των Υκσώς.²²

¹⁷ Goedicke, 1984: 93 / Bourriau, 2002: 187 : ο Goedicke ταυτίζει τους Ασιάτες με τους Χαναναίους της Παλαιάς Διαθήκης . Σύμφωνα με μια σύγχρονη μελέτη οι Χαναναίοι ήταν λαός που εγκαταστάθηκε στην ευρύτερη περιοχή του Λιβάνου κατά την 2η χιλιετία π.Χ. Η υπόθεση τεκμηριώθηκε από τα αποτελέσματα μιας επιστημονικής έρευνας, η οποία συνέκρινε το γονιδίωμα 99 ατόμων που ζουν σήμερα στον Λίβανο με 5 αντίστοιχα δείγματα σκελετικών καταλοίπων, ηλικίας περίπου 3700 ετών, από την πόλη Σιδώνα (Sidon). Η σύγκριση των δυο γονιδιωμάτων απέδειξε ότι ένα σημαντικό τμήμα του σύγχρονου πληθυσμού της περιοχής παρουσιάζει γενετική συνέχεια και συνοχή με τα δείγματα των σκελετικών υπολειμμάτων της Εποχής του Χαλκού. ([http://www.cell.com/ajph/fulltext/S0002-9297\(17\)30276-8](http://www.cell.com/ajph/fulltext/S0002-9297(17)30276-8))

¹⁸ Van De Mierop, 2017: 136 - 139

¹⁹ Redford, 1994: 33, 38, 54, 100: Οι ενδείξεις για πρώιμες επαφές μεταξύ των δυο περιοχών προκύπτουν από αρχαιολογικά ευρήματα, όπως απεικονίσεις χαρακτηριστικών Ασιατών, αποσπασματικές αναφορές σε επιγραφικά κατάλοιπα της βασιλείας του φαράω Menes. (η εισαγωγή και χρήση ξυλείας από την πόλη Βύβλο συνιστά ένα από τεκμήριο της παραπάνω θέσης). ο όρος Ααμού είναι πολύ μεταγενέστερος, καθώς αναφέρεται μόνο σε κείμενα του Νέου Βασιλείου

²⁰ Callender, 2002 : 163, 166 – 167 / Schneider, 2009: 61 - 62

²¹ Bourriau, 2002: 186 - 187

²² Bourriau, 2002: 188 – 190 / Redford, 1992: 101, 114 – 117/ Bietak, 1991:28 – 29, 32 – 34 / O'Connor, 2009: 109

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, ο επιθετικός προσδιορισμός “ασιατική” χρησιμοποιήθηκε από τους Αιγύπτιους για να προσδιορίσουν είτε την εστία εκδήλωσης της ασθένειας, είτε την γλωσσολογική και ταξική ταυτότητα των ανθρώπων που την έφεραν.²³

Εκτός από τα δυο ξόρκια των δυο ιατρικών παπύρων, αποσπάσματα των Επιστολών της Αμάρνα και πινακίδες που βρέθηκαν στην Χαττούσα αναφέρονται σε επιδημικά επεισόδια που ξέσπασαν στο Αμουρρού, την Κύπρο (Alasiya) και το Χεττιτικό βασίλειο στο τελευταίο μισό του 14ου αιώνα π.Χ. Στις επόμενες ενότητες θα προσπαθήσουμε να αποδείξουμε ότι οι συγκεκριμένες επιδημίες ταυτίζονται ενδεχομένως με την ασθένεια που περιγράφεται στους παπύρους Hearst και Λονδίνου.

A. Ενδείξεις της ασιατικής επιδημίας μέσα από τις Επιστολές της Αμάρνα

Το 1887 στην ανατολική όχθη του Νείλου, στην τοποθεσία της Αμάρνα ήρθαν στο φως συνολικά 382 πήλινες πινακίδες σφηνοειδούς γραφής που στην πλειονότητά τους φέρουν την ακκαδική γλώσσα.²⁴ Τα κείμενα γράφτηκαν από το 30ό έτος (περ.1360 π.Χ) της βασιλείας του Αμενόφι ΙΙΙ (βασ. 1390 – 1352 π.Χ) έως το πρώτο έτος της βασιλείας του Τουταγχαμών (βασ. 1336 - 1327 π.Χ).²⁵ Από τις 382 πινακίδες, οι 350 είναι επιστολές με διπλωματικό περιεχόμενο, που στάλθηκαν σε βασιλείς της 18ης Δυναστείας από ομότιμους ή υποτελείς ηγεμόνες της Εγγύς Ανατολής, της Ανατολίας και της Κύπρου, και φέρουν τον τίτλο *Επιστολές της Αμάρνα*. Το περιεχόμενο 40 επιστολών αφορά τις διπλωματικές σχέσεις των φαραώ με άλλους σύγχρονους ηγεμόνες: τον Χετταίο βασιλιά Suppiluliuma I, τον βασιλιά της Κύπρου, τον βασιλιά των Μιττάνι, Tusratta, τους Βαβυλώνιους βασιλείς Burna – Buryiash II και Kadashman-Enlil I, τους βασιλείς της Arzawa και της Ασσυρίας, Assur-uballit I. Οι υπόλοιπες 310 επιστολές μαρτυρούν τις σχέσεις του βασιλείου με συνολικά 40 υποτελείς ηγεμόνες και διάφορους αξιωματούχους της Συροπαλαιστίνης. Παράλληλα κείμενα – επιστολές βρέθηκαν στην Κάτνα (Qatna), στο Κουμμιντού (Kummidu), στην Ουγκαρίτ (Ugarit), στο Αλαλάκχ (Alalakh), και στην Εμάρ (Emar).²⁶

Στα κείμενα χρησιμοποιείται μια συγκεκριμένη φόρμουλα συγγραφής που ακολουθείται και στην βαβυλωνιακή επιστολογραφία, και κατηγοριοποιούνται ανάλογα με το περιεχόμενο και τους αποστολείς τους. Όταν πρόκειται για αλληλογραφία μεταξύ ισότιμων βασιλέων, τότε το περιεχόμενο αναφέρεται στα ονόματα των αλληλογραφούντων (αποστολέα - παραλήπτη) και σε χαιρετισμούς και ευχές για υγεία και πλούτο στον παραλήπτη και την οικογένειά του.²⁷ Οι βασιλικές επιστολές καταγράφουν τις διαπροσωπικές και διπλωματικές σχέσεις των βασιλέων, οι οποίες επισφραγίζονταν με την αποστολή πολύτιμων δώρων. Αυτά τα δώρα ήταν συνήθως ανταποδοτικά και ανταλλάσσονταν με αφορμή τη σύναψη μιας πολιτικής ή στρατιωτικής συμμαχίας, την κατασκευή ενός οικοδομήματος (ανακτόρου, ναού), την πραγματοποίηση ενός γάμου, τον εορτασμό ενός ιωβηλαίου ή οποιουδήποτε άλλου σημαντικού γεγονότος.²⁸ Ενδεικτικό παράδειγμα συνιστά η επιστολή EA 5 του Ακενατών προς τον βαβυλώνιο βασιλιά Kadasman – Enlil. Με αφορμή την ανακατασκευή του ανακτόρου του τελευταίου, ο Ακενατών του έστειλε ως δώρο έπιπλα από έβενο και ελεφαντόδοντο, όλα επιχρυσωμένα και επαργυρωμένα. Μέσα από την ανάγνωση της επιστολής μαθαίνουμε ότι τα δώρα επισφράγιζαν επιπλέον τον γάμο του φαραώ με

²³ Pinch, 1994: 141 οι Αιγύπτιοι αντιμετώπιζαν με καχυποψία τους ξένους λαούς και τους μετανάστες, καθώς θεωρούσαν ότι έφεραν επικίνδυνες ασθένειες που δεν ήταν εύκολο να αντιμετωπισθούν.

²⁴ Η επίσημη διπλωματική γλώσσα της εποχής ήταν η ακκαδική ή βαβυλωνιακή. Ωστόσο δυο επιστολές φέρουν την χεττιτική γλώσσα, μια την χουριτική και μια την ασσυριακή. Η γραφή είναι πικτογράμματα σφηνοειδής. Ανάλογες επιστολές με διπλωματικό περιεχόμενο βρέθηκαν και στην Χαττούσα, πρωτεύουσα του Χεττιτικού κράτους. (Van De Mieroop, 2016: 199.)

²⁵ Moran, 1992: xx, xxxiv /Amenhotep III (1390-1352 B.C), Amenhotep IV / Akhenaten (1352-1336 B.C), Smenkhara (1338-1336 B.C), Tutankhamun (1336-1327 B.C). (Ian Shaw, 2002: 481)

²⁶ Van De Mieroop, 2016: 199, 237

²⁷ Liverani, 2009: 162

²⁸ Van De Mieroop, 2009: 205 – 206 / Liverani, 2009: 166

μια βαβυλώνια πριγκίπισσα.²⁹ Οι βασιλείς συχνά αξίωναν την αντικατάσταση των δώρων από άλλα εξίσου πολύτιμα αντικείμενα. Ενδεικτικά, στην επιστολή EA 9 ο βασιλιάς Burnaburiash απαιτεί από τον Ακενατών να του στείλει περισσότερο χρυσό. Στο τέλος της επιστολής αναφέρονται τα δώρα του προς στον φαραώ: τρεις μίνας λάπις λάζουλι και 5 ομάδες άλογα για 5 ξύλινες άμαξες.³⁰ Σε κάθε περίπτωση τα δώρα έπρεπε να αντικατασταθούν με αντίστοιχα αντικείμενα πολυτελείας, όπως υφάσματα, αιθήρια έλαια, έπιπλα και εξωτικά είδη (ελεφαντόδοντο), πολύτιμα μέταλλα (χρυσό και άργυρο), ημιπολύτιμους λίθους (λάπις λάζουλι) και μέταλλα όπως χαλκό και κασσίτερο.³¹

Οι ηγεμόνες της περιόδου αποκαλούνταν μεταξύ τους “αδελφοί”, υποδηλώνοντας με αυτόν τον τρόπο την ισότιμη θέση τους στην διεθνή πολιτική σκηνή και την διαφοροποίηση τους από κατώτερους ή υποτελείς βασιλείς. Αυτή η ταξική διαφοροποίηση των ηγεμόνων προέκυπτε από τον βαθμό της πολιτικής και στρατιωτικής τους ανεξαρτησίας, στοιχείο που διαφαίνεται μέσα από την μελέτη και ερμηνεία των κειμένων.³² Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι επιστολές του βασιλιά της Αλασίας, όπου φαίνεται ότι την YEX η Κύπρος θεωρούνταν ένας από τους σημαντικότερους οικονομικούς και πολιτικούς εταίρους της Αιγύπτου, λόγω αφενός της παραγωγής χαλκού³³ και αφετέρου της πολιτικής της ανεξαρτησίας.

Μια από τις αφορμές της επισφράγισης των διακρατικών συμμαχιών συνιστούσαν οι βασιλικοί γάμοι, οι οποίοι δημιουργούσαν ισχυρούς δεσμούς συγγένειας. Σύμφωνα με το περιεχόμενο των επιστολών οι Αιγύπτιοι βασιλείς αν και συνήθιζαν να παντρεύονται ξένες πριγκίπισσες, ωστόσο απέφευγαν να στέλνουν δικές τους κόρες σε ξένους ηγεμόνες. Ενδεικτικά, ο Αμενόφι είχε παντρευτεί δυο πριγκίπισσες των Μιτάννι, και μια των Arzawa. Στην επιστολή EA 4 ο βασιλιάς Kadashman – Enlil παραπονείται για την αρνητική απάντηση που έλαβε, όταν ζήτησε να παντρευτεί μια κόρη του Αμενόφι.³⁴ Στην επιστολή EA 14 ο φαραώ με αφορμή τον γάμο του με την κόρη του Burnaburiash έστειλε πλήθος αντικειμένων από χρυσό, άργυρο, λάπις λάζουλι και ελεφαντόδοτο, αγαλματίδια, κοσμήματα, έπιπλα, πολύτιμα υφάσματα και ρουχισμό.³⁵

Οι επιστολές που προέρχονται από τους ηγεμόνες της Συροπαλαιστίνης αφορούν αφενός γεγονότα και συμβάντα που διαδραματίστηκαν στο επίκεντρο και στο περιθώριο της διεθνούς διπλωματικής σκηνής και αφετέρου τις σχέσεις τους με το Βασίλειο της Αιγύπτου. Σύμφωνα με αυτές, η δυτική Συροπαλαιστίνη είχε προσαρτηθεί στην επικράτεια της Αιγύπτου, και είχε διαιρεθεί διοικητικά σε τρεις επαρχίες: το Αμουρρού (Amurru), το Ούπι (Upi) και την Χαναάν (Canaan).³⁶ Η κυριαρχία του Βασιλείου στην περιοχή δεν ήταν σταθερή, καθώς η βόρεια Συρία διεκδικούνταν εξίσου από τους Μιτάννι και τους Χετταίους. Οι 17 επιστολές που στάλθηκαν από τον Rib – Hadda, διοικητή της Βύβλου, στον φαραώ και σε ανώτερους αιγύπτιους αξιωματούχους, αντανάκλουν την πολιτική και στρατιωτική εξάρτηση του Αμουρρού από την Αίγυπτο, ενώ παράλληλα μας εξιστορούν συμβάντα που δείχνουν την αντιπαλότητα των ισχυρών δυνάμεων της εποχής για την επικράτηση και τον έλεγχο των πόλεων.³⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η επιστολή 362, που αναφέρεται στην δραματική έκκληση του Rib-Hadda προς τον Αμενόφι να του στείλει στρατιωτικές ενισχύσεις, προκειμένου να ανακαταλάβει την Βύβλο.³⁸

Ανακεφαλαιώνοντας τα παραπάνω γίνεται κατανοητό ότι οι επιστολές της Αμάρνα περιγράφουν το διεθνές πλαίσιο της εξωτερικής πολιτικής των βασιλείων του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα π.Χ., αναδεικνύοντας αφενός συμπεριφορές και τακτικές προσώπων, και αφετέρου στρατιωτικά και

²⁹ Moran, 1992: 10 - 11

³⁰ Moran, 1992: 18

³¹ Van De Mieroop, 2017: 206 - 207

³² Liverani, 2009: 164.

³³ Kassianidou, : 137 - 138

³⁴ Moran, 1992: 8 – 9 / Berman, 2001: 20 - 21

³⁵ Moran, 1992: 27 - 34

³⁶ Moran, 1992: xxvi - xxvii / Van De Mieroop, 2016: 196 – 198 / Cline, 2014: 226 - 227

³⁷ Moran, 1992: xv, xxix / Van Dijk, 2002: 290 / Van De Mieroop, 2016: 199 - 200

³⁸ Moran, 1992: 360

πολιτικά συμβάντα και γεγονότα που διαδραματίστηκαν στην περιοχή της Συροπαλαιστίνης, η οποία, λόγω της σημαντικής γεωστρατηγικής της θέσης, αποτελούσε συχνά πεδίο στρατιωτικής αντιπαράθεσης και πολιτικών διεκδικήσεων των ισχυρών δυνάμεων της εποχής.³⁹ Τα κείμενα της Αμάρνα αποδεικνύουν επίσης ότι την ΥΕΧ λειτουργούσε ένα διευρυμένο εμπορικό δίκτυο, μέσω του οποίου διακινούνταν άνθρωποι, ζώα και προϊόντα (είδη διατροφής, μέταλλα, ημιπολύτιμοι λίθοι, ξυλεία, βιοτεχνικά προϊόντα) από την Μεσοποταμία ως τις ακτές της Ανατολικής Μεσογείου και την Κύπρο, και από την Νουβία μέχρι την Ανατολία.⁴⁰ Οι εμπορικές δίοδοι χρησίμευαν πρωτίστως και για την μετακίνηση πληθυσμών και επαγγελματιών ομάδων (τεχνιτών, ιατρών, μεταλλουργών) από την Μεσοποταμία μέχρι την Ανατολία και την Αίγυπτο. Αυτή η έντονη κινητικότητα αποφαίνεται αφενός από την δημιουργία ενός υβριδικού υλικού πολιτισμού, και αφετέρου από την πληθώρα ενεπίγραφων ευρημάτων που αντανάκλουν τον διεθνισμό της ΥΕ. Ενδεικτικά παραδείγματα του διεθνούς κλίματος και του πλουραλισμού της εποχής συνιστούν τα ακόλουθα:

1. οι επιτοίχιες καλλιτεχνικές αναπαραστάσεις με μινωϊκά μοτίβα και τεχνική που βρέθηκαν σε ανακτορικά συγκροτήματα στο Αλαλάκχ (Alalakh), Ουγκαρίτ (Ugarit), Τελ Καμπρί (Tel Kabri), Αβαρί (Tell el Da'ba), Κάτνα (Qatna), και Μαλκάτα (Malqata)⁴¹
2. οι αρχιτεκτονικές κατασκευές με βαβυλωνιακά και ασσυριακά στοιχεία και οι πινακίδες που φέρουν διάφορες γλώσσες που αναγνωρίστηκαν στην Ουγκαρίτ,⁴²
3. οι βαβυλωνιακές κυλινδρικές σφραγίδες από λάπις λάζουλι που ανακαλύφθηκαν στην Θήβα της Βοιωτίας και φέρουν επιρροές και μοτίβα αιγυπτιακής και αιγαιακής αισθητικής,⁴³
4. η κυπριακή κεραμική που ανασκάφηκε σε μινωϊκές τοποθεσίες (Ζάκρος, Γουρνιά, Μάλλια, Ψείρα, Κομμό),⁴⁴ και η επίδραση των αιγαιακών γραφών στην δημιουργία παράλληλων κυπριακών συλλαβογραφών,⁴⁵
5. οι σφραγίδες - σκαραβαίοι που φέρουν τα θρονικά ονόματα των Αμενόφι ΙΙΙ και Τίγια (Tiye) σε πόλεις της Κρήτης και της Ηπειρωτικής Ελλάδας,⁴⁶
6. τα διάφορα ευρήματα (ειδώλια, σφραγίδες, σφραγίσματα, περίαπτα, ανάγλυφα) που απεικονίζουν την αιγυπτιακή θεά Ταουαρέτ (Taweret) και την αλλαγή της φιγούρας σε Μινωϊκό δαίμονα,⁴⁷
7. το ταφικό μνημείο του Αμενόφι στην τοποθεσία Kom el Hetan (στην Κοιλιάδα των Βασιλέων), όπου ανακαλύφθηκαν πέντε ενεπίγραφες βάσεις αγαλμάτων του φαραώ που αναγράφουν τοπωνύμια του Χεττιτικού βασιλείου (Ανατολία), της Βαβυλώνας (Μεσοποταμία), της Ασσυρίας (βόρεια Συρία – Ιρακ), των Μυκηναίων και των Κεφτιού (Ηπειρωτική Ελλάδα – Κρήτη) και της Νουβίας,⁴⁸
8. οι αιγυπτιακές τοιχογραφίες σε τάφους κυρίως υψηλών αξιωματούχων της 18ης δυναστείας (Rekhmire, Amenuser) που απεικονίζουν πλήθος επίσημων απεσταλμένων και αντιπροσωπειών διαφόρων λαών να αποδίδουν πολύτιμα δώρα στον φαραώ,⁴⁹
9. το φορτίο του ναυάγιου του Ουλουμπουρούν (Uluburun) που περιελάμβανε πλήθος

³⁹ Van De Mieroop, 2016: 197 – 198, 209 - 211

⁴⁰ Τα εμπορικά δίκτυα της εποχής ήταν μεγαλύτερα από αυτά που φανερώνουν τα κείμενα της Αμάρνα, καθώς συμπεριελάμβαναν το Αιγαίο μέχρι και την Μαύρη Θάλασσα.

⁴¹ Aruz, 2009: 123 / Neimeier, 1998 : 96 / Bietak, 1996 : 73 – 75 / Καρέτσου, 2000: 287 - 296

⁴² Margueron, 2009; 237 – 238 Οι πινακίδες που βρέθηκαν στην Ουγκαρίτ είναι γραμμένες σε σφηνοειδή γραφή και αποδίδουν οκτώ διαφορετικές γλώσσες: ακκαδικά, χιτιτικά, λουβικά, σουμεριακά, αιγυπτιακά, χουριτικά, σημιτικά-ουγκαριτικά, και κυπρο-μινωϊκά / Van De Mieroop, 2016: 207 – 208, 243 /

⁴³ Aravantinos, 2009: 281 - 282

⁴⁴ Betancourt, 2008: 218, 220

⁴⁵ Χριστίδης, 2010: 75 – 78, 83 - 84

⁴⁶ Καρέτσου, 2000: 320 – 321, 326 πρόκειται για τρεις σκαραβαίους αιγυπτιακής προέλευσης που χρονολογούνται την περίοδο του Amenhotep III, οι δυο φέρουν στην σφραγιστική τους επιφάνεια τα θρονικά ονόματα *nb m3trr*, ενώ ο τρίτος φέρει την επιγραφή *hmt-nsu tyy*. Ο τρίτος βρέθηκε στην Αγία Τριάδα και οι άλλοι δυο στην Κνωσσό (Σελλόπουλο. Τάφος IV), και στο Καστέλλι Χανίων.

⁴⁷ Καρέτσου, 2000: 152 – 165 Η λατρεία της θεάς εισήχθη στην Κρήτη περίπου από την ΜΜ ΙΒ (19ος – 18ος αι.π.Χ) και εξελίχθηκε σε μινωϊκό δαίμονα αντλώντας μορφολογικά στοιχεία από την μινωϊκή αισθητική.

⁴⁸ Cline, 2014: 44

⁴⁹ Schneider, 2009: 260 / Strange, 1980: 59 – 64 Πολλά δώρα που αναφέρονται στις επιστολές, αναγνωρίζονται και στις επιτοίχιες αναπαραστάσεις.

ευρημάτων, προερχόμενων από την Αίγυπτο, την Νουβία, την Κύπρο, την Χαναάν, το Αιγαίο, και την Μαύρη Θάλασσα, επιβεβαιώνοντας με τον πιο ρεαλιστικό και τραγικό τρόπο το περιεχόμενο των επιστολών και των αιγυπτιακών απεικονίσεων, αλλά κυρίως την έκταση του εμπορικού δικτύου και των πολιτισμικών αλληλεπιδράσεων μεταξύ των λαών της Μεσογείου.⁵⁰

Γεωγραφικά η Συροπαλαιστίνη βρισκόταν στον κόμβο αυτής της εμπορικής και πολιτισμικής διαδραστικότητας και συνιστούσε συχνά πεδίο στρατιωτικών αναμετρήσεων μεταξύ των ισχυρών δυνάμεων, γεγονός που εξανάγκαζε πληθυσμούς να μεταναστεύουν σε ασφαλέστερες περιοχές. Το εμπόριο, το χαμηλό βιοτικό επίπεδο και οι πολεμικές συγκρούσεις ευνοούσαν επίσης την μεταφορά βακτηρίων και ιών μεταξύ των λαών, με αποτέλεσμα την εξάπλωση μολυσματικών ασθενειών. Κάποιες από τις επιστολές της Αμάρνα αναφέρονται αποσπασματικά σε μολυσματικές ασθένειες που ξέσπασαν στο Αμουρρού και την Αλασία. Τα αποσπάσματα είναι λιγοστά – συνήθως πρόκειται για σύντομες αναφορές - και εκτός από την επιστολή EA 35 του βασιλιά της Κύπρου, δεν παρέχουν επαρκείς πληροφορίες για το είδος, την έκταση και τα αποτελέσματα της επιδημίας στις συγκεκριμένες περιοχές. Αναλυτικότερα:

1. Η επιστολή **EA 35** (“From the King of Alashiya to Napkhururia”) στάλθηκε από τον βασιλιά της Κύπρου προς τον Ακενατών⁵¹ και παρουσιάζει τις αιτίες που οδήγησαν στην εξαγωγή μικρών ποσοτήτων χαλκού. Όπως αναφέρεται στην επιστολή, μια θανατηφόρα επιδημία που μεταφέρθηκε στο νησί από την Ανατολή, διήρκεσε στο μεσοδιάστημα των 3 χρόνων διαμονής του αιγύπτιου απεσταλμένου στο νησί, και είχε ως αποτέλεσμα την δραματική μείωση των μεταλλορύχων. Εξαιτίας των επιπτώσεων της επιδημίας ο κύπριος βασιλιάς έστειλε μόνο 500 τάλαντα χαλκού. Ο βασιλιάς υπόσχεται στον Ακενατών ότι θα του στείλει μελλοντικά μεγαλύτερη ποσότητα χαλκού. Σε άλλο σημείο της ίδιας επιστολής, αναφέρεται και ο θάνατος μιας νεαρής βασίλισσας:

“... I herewith send to you 500 (talents) of copper. As my brother's greeting – gift I sent it to you. My brother, do not be concerned that the amount of copper is small. Behold, the hand of Nergal is now in my country; he has slain all the men of my country, and there is not a (single) copper – worker. So, my brother do not be concerned...”⁵² “... my brother, do not be concerned that your messenger has stayed 3 years in my country, for the hand of Nergal is in my country and in my own house. There was a young wife of mine that now, my brother, is dead.”⁵³

Η επιστολή χρονολογείται την περίοδο της βασιλείας του Ακενατών, καθώς γίνεται αναφορά στο θρονικό όνομά του Neferkheperurrawaenra (ακκαδ: 'Napkhururia'). Το όνομα 'Napkhururia' απαντάται και στην αλληλογραφία του βαβυλωνίου βασιλιά Burna – Buriyash (βασ.1360 – 1333 π.Χ), σε επιστολές του Tusratta (Mitanni),- κυρίως στην EA 26 που απευθύνεται στην βασίλισσα Tiye.⁵⁴ Επομένως η ασθένεια στην Αλασία εκδηλώθηκε την περίοδο 1352 – 1336 π.Χ.⁵⁵

2. Στην επιστολή **EA 96** αναφέρεται το όνομα του τοπικού ηγεμόνα της Βύβλου, Rib-Hadda, και πληροφορούμαστε ότι εξαιτίας μιας επιδημίας που ενέσκηψε στην πόλη Σουμέρ απαγορεύτηκε η είσοδος σε άτομα που προέρχονταν από την πληγείσα περιοχή. Ένα επιπλέον στοιχείο που συνάγουμε από το κείμενο είναι ότι η επιδημία μεταδόθηκε και στα ζώα (γαϊδούρια):

“... say to Rib – Hadda, my son. Message of my general, your father. May (your personal) god show concern for you and your household. As to your saying, “ I will not permit men from Sumur to enter my city. There is a pestilence in Sumur ...is it a pestilence affecting men or one affecting asses?”

⁵⁰ Το φορτίο του πλοίου περιελάμβανε 10 τόνους κυπριακό χαλκό σε τάλαντα, κασσίτερο, κοσμήματα από χρυσό και άργυρο, χαναανίτικη και κυπριακή κεραμική, λάπις λάζουλι, αιγυπτιακό μπλε και φαγεντιανή, ελεφαντόδοντο, αφρικάνικη ξυλεία (έβενος), εξωτικά είδη (αυγά στρουθοκαμήλου), και προϊόντα διατροφής. Pulack, 2009: 297, 299.

⁵¹ Ο Κύπριος βασιλιάς αποκαλεί τον Αιγύπτιο βασιλιά Αδελφό του, γεγονός που μας δείχνει την θέση και τον ρόλο του νησιού στο διεθνές πλαίσιο της εποχής.

⁵² Moran, 1992: 107 / Cline, 2014: 60

⁵³ Moran, 1992: 108

⁵⁴ Moran, 1992: 84-85

⁵⁵ Moran, 1992: 104 / Cline, 2014: 60

What pestilence affects asses so they cannot walk?"⁵⁶

Η επιστολή χρονολογείται μετά το 30ό έτος της βασιλείας του Αμενόφι, (περ. 1360 – 1352 π.Χ), κατά την οποία διοικητής της Βύβλου ήταν ο Rib-Hadda.⁵⁷

3. Στην επιστολή **EA 362** ο Rib – Hadda, ζητά από τον Αμενόφι να στείλει στην περιοχή στρατό, ώστε να ανακαταλάβει την Βύβλο. Ο διοικητής, αν και παραδέχεται ότι στο παρελθόν η πόλη είχε πληγεί από μια επιδημία, εντούτοις διαψεύδει φήμες που λένε ότι η περιοχή εξακολουθεί να πλήττεται από την μολυσματική νόσο:

"... As to his having said before the king, "There is pestilence in the lands", the king, my lord, should not listen to the words of other men. There is no pestilence in the lands. It has been over for a long time...".⁵⁸

4. Στην επιστολή **EA 11** ο βασιλιάς Burna – Buriyash γράφει στον Ακενατόν για μια επιδημία που είχε εκδηλωθεί στην Αίγυπτο και εξαιτίας της πέθανε μια σύζυγος του Αμενόφι . Συγκεκριμένα:

"...[after the wife of] your father had been mourned., I sent Hu'a, my messenger ... an interpreter, [to you]. [I] wrote [as follows], saying, 'A daughter of the king who [... was once ta]ken [to your father]. Let them take another to you'. [and you yourself] sent [Haamas]si, your messenger, and[...Mihuni, the interprete]r; saying, '...the wife of] my father was mourned [...] that woman [...] she died in a [pl]ague [...' I] wrote, saying, 'That woman [may be taken]...".⁵⁹

Η επιστολή επιβεβαιώνει την υπόθεση της εξάπλωσης της ασθένειας και στο βασίλειο της Αιγύπτου κατά την περίοδο του Αμενόφι.

5. Στην επιστολή **EA 7** ο Βαβυλώνιος βασιλιάς Burna – Buriyash γράφει ότι για πολύ καιρό ήταν άρρωστος και ότι ακόμη δεν έχει αναρρώσει. Ταυτόχρονα εκφράζει το παράπονο του, γιατί ο αιγύπτιος βασιλιάς δεν ενδιαφέρθηκε νωρίτερα για την υγεία του:

"...If you ask your messenger, he will tell you that I have not been well and that, as far as, my recovery is concerned...".⁶⁰

Η επιστολή, αν και αναφέρεται σε ασθένεια του βασιλιά Burnas – Buriyas, ωστόσο δεν αποτελεί επαρκής ένδειξη επιδημίας ή μολυσματικής ασθένειας.

Τα παραπάνω αποσπάσματα των Επιστολών αναφέρονται σε επεισόδια επιδημίας που ξέσπασαν στην περιοχή του Αμουρρού (Λίβανο - Συρία), και στην Αλασία. Η επιστολή του Κύπριου βασιλιά (EA 35) μας πληροφορεί για την προέλευση, το είδος, την χρονική διάρκεια, την έκταση και τις επιπτώσεις του φαινομένου στο νησί. Η πινακίδα χρονολογείται την εποχή του Ακενατόν, και είναι μεταγενέστερη από τις EA 96, 362 και 11 που απευθύνονται στον Αμενόφι III. Το περιεχόμενο της EA 35 επαληθεύεται προφανώς ως προς την διαδρομή της επιδημίας (από Αμουρρού προς Αλασία) από τις EA 96 και 362. Τα αποσπάσματα των Επιστολών 96 και 362 συντάχθηκαν την εποχή του Rib – Hadda, σύγχρονου του Αμενόφι, και αναφέρονται σε επιδημίες που ξέσπασαν στις πόλεις Βύβλο και Συμύρα, χωρίς ωστόσο να φέρουν περισσότερες πληροφορίες για την διάρκεια, την έκταση και τις επιπτώσεις τους στην περιοχή. Εντούτοις, μας πληροφορούν ότι η επιδημία που ξέσπασε στην περιοχή της Συροπαλαιστίνης προκάλεσε την διστακτικότητα του Αμενόφι να στείλει στρατιωτικές ενισχύσεις στον Rib – Hadda. Η ασθένεια επίσης μόλυε και ζώα, στοιχείο που αποδεικνύει ότι επρόκειτο για ένα βακτήριο που μόλυε και τα οικόσιτα ζώα. Εφόσον λοιπόν λάβουμε υπόψη:

1. την εστία εκδήλωσης των επιδημικών συμβάντων (Λίβανος - Συρία)
2. τον χρόνο καταγραφής των επιδημικών κρουσμάτων (περ. 1360 – 1336 π.Χ.)
3. και την διαδρομή της μετάδοσης του ιού (Βύβλος - Σουμέρ - Κύπρος)

τότε μπορούμε να οδηγηθούμε σε ακόλουθα συμπεράσματα:

⁵⁶ Moran, 1992: 170

⁵⁷ Moran, 1992: 35/ Cline – O'Connor, 2001 : 226

⁵⁸ Moran, 1992: 360

⁵⁹ Moran, 1992: 21

⁶⁰ Moran, 1992: 11

- Λόγω της χωροχρονικής εγγύτητας των επιδημικών συμβάντων, τα κείμενα αναφέρονται στην ίδια ασθένεια.
- Η εστία της εκδήλωσης των επεισοδίων (Συροπαλαιστίνη) μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι πιθανότατα πρόκειται για την ασιατική ασθένεια.
- Τα συγκεκριμένα αποσπάσματα των επιστολών της Αμάρνα δεν περιγράφουν τα συμπτώματα των επιδημιών, και συνεπώς δεν μπορούμε να τα συγκρίνουμε με τα αντίστοιχα που περιγράφονται στον πάπυρο Hearst.⁶¹

B. Οι Προσευχές Κατά της Επιδημίας του βασιλιά Mursili II

Οι “Προσευχές και Ύμνοι του βασιλιά Μουρσιλί II κατά της Επιδημίας” εξιστορούν κυρίως τις επιπτώσεις μιας πολυετούς και θανατηφόρας επιδημίας που εξαπλώθηκε στο Χεττιτικό βασίλειο το τελευταίο περίπου τέταρτο του 14ου αιώνα π.Χ., αλλά και γεγονότα και συμβάντα που διαδραματίστηκαν την συγκεκριμένη περίοδο. Τα κείμενα είναι γραμμένα σε 10 πινακίδες σφηνοειδούς γραφής που βρέθηκαν στην Χαττούσα, την πρωτεύουσα του Χεττιτικού βασιλείου. Αφηγητής των γεγονότων είναι ο βασιλιάς Μουρσιλί (Mursili II βασ. 1321 – 1295 π.Χ), ο οποίος βασίλευσε μετά τους θανάτους των Σουπιλουλιούμα (Suppiluliuma I βασ.1350 / 1344 – 1322) και Αρνουβάντα (Arnuwanda βασ.1322 – 1321 π.Χ.).⁶² Ο βασιλιάς επικαλείται διάφορες τοπικές θεότητες για την αντιμετώπιση της επιδημίας και άλλων δυσάρεστων γεγονότων που προκλήθηκαν εξαιτίας της πρώτης. Τα κείμενα μας πληροφορούν για την προέλευση, την διάρκεια, τα αίτια και τις επιπτώσεις της ασθένειας στην χεττιτική επικράτεια. Η επιδημία διήρκεσε τουλάχιστον για 20 χρόνια προκαλώντας την μείωση του πληθυσμού και της αγροτικής παραγωγής και εσωτερικές εξεγέρσεις. Ανάμεσα στα πρώτα θύματα της επιδημίας συγκαταλέγονται βασιλικά πρόσωπα όπως ο Σουπιλουλιούμα I, ο Αρνουβάντα, μια σύζυγος του βασιλιά, η Γκασσουλαβίγια (Gassulawiya), και ένας γιος του βασιλιά, ο Πιγιασίλι (Piyašili).⁶³ Η επιδημία προκλήθηκε από αιγύπτιους στρατιώτες, που αιχμαλωτίστηκαν σε μια μάχη μεταξύ Χετταίων και Αιγυπτίων, κοντά στην πόλη Άμκα. Η βασική αιτία και αφορμή συγκεκριμένη της στρατιωτικής σύγκρουσης ήταν η δολοφονία του Ζαννάνζα (Zannanza), γιου του Σουπιλουλιούμα, από τους Αιγύπτιους.⁶⁴ Σύμφωνα με το αφήγημα του βασιλιά, τα αίτια της επιδημίας αποδίδονται σε περιστατικά που προηγήθησαν του παραπάνω γεγονότος και σχετίζονται με τα ήθη και έθιμα των Χετταίων και συγκεκριμένα με την ηθική και πρακτική συμπεριφορά του βασιλιά Σουπιλουλιούμα) I.⁶⁵ Ειδικότερα:

1. Στην πινακίδα CTH 376. A (“*Mursili's Hymn and Prayer to the Sun-Goddess of Arinna*”) ο Μουρσιλί επικαλείται την βοήθεια της θεάς του Ήλιου Αρίννα (Arinna) για την αντιμετώπιση της επιδημίας, ενώ σε άλλο σημείο, ζητά από την θεά να τιμωρήσει τους εχθρούς του με επιδημίες και λιμό:

“... *O gods, What is this that you have done? You have allowed a plague into Hatti, and the whole*

⁶¹ Η τελευταία πρόταση αν και μειώνει το βαθμό εγκυρότητας του επιχειρήματος, εντούτοις δεν λαμβάνεται ως ακυρωτική αλλά ως ασθενής.

⁶² Beckman – Bryce – Cline, 2011: 8 (chronology of Hittite New Kingdom rulers)

⁶³ Norrie, 2016: 57 / van De Mierrop, 2016: 231.

⁶⁴ Assmann, 2017: 341 – 343 / Cline, 2014: 68 - 70

⁶⁵ Η επιδημία είναι αποτέλεσμα θείας τιμωρίας και απόδοσης δικαιοσύνης. Η αθέτηση ενός ιερού όρκου και η αμέλεια πραγματοποίησης τελετουργικών αποτελούσαν σύμφωνα με τον Mursilli οι αιτίες της τιμωρίας των θεών. (Assman, 2017: 341-343).

of Hatti is dying".⁶⁶ "...Some wish to burn down your temples; others wish to take away your rhyta, and objects of silver and gold; ...to those enemy lands give severe fever, plague and famine, o Sun – goddess of Arinna, my lady!..."⁶⁷

Στην ίδια πινακίδα αναφέρεται ότι εξαιτίας της επιδημίας εξεγέρθηκαν οι φυλές Arawanna, Kalasma, Lukka, και Pitassa, που ζούσαν υποτελείς στην εξουσία των Χετταίων, αρνούμενοι να πληρώσουν φόρους. Παράλληλα φαίνεται ότι το βασίλειο δεχόταν επιθέσεις και από εξωτερικούς εχθρούς, τους Μιτάννι και Arzawa, γι αυτό τον λόγο και ο Μουρσιλί ζητά από την θεά Αρίννα να τους τιμωρήσει με επιδημίες και λιμό :

"...The protectorates which are round about, Mitanni and Arzawa, are all in conflict, and they do not respect the gods.turn the plague, the hostility, the famine, and the severe fever towards Mitanni and Arzawa..." και "...Moreover, those lands which belong to Hatti, the Kaska land – they were swineherds and weavers – Arawanna, Kalasma, Lukka, and Pitassa, have declared themselves free from the Sun – Goddess of Arinna. They discontinue the payment of their tributes and begun to attack Hatti.....But now, all the surroundings lands have begun to attack Hatti..."⁶⁸

2. Στην πινακίδα **CTH 377** ο βασιλιάς ζητά από τον θεό Τελπινού (Telpinu) αφενός να στείλει στους εχθρούς του επιδημίες, πείνα και λιμό, και αφετέρου να προστατεύσει την βασιλική οικογένεια και το βασίλειό του από την επιδημία και τον λιμό. Χαρακτηριστικά αναφέρει:

"...The enemy lands which are quarrelling and at odds, some are not respectful to you....to those enemy lands give severe fever, plague, famine and locusts...", και "...O Telpinu,⁶⁹ mighty god, keep alive the king, the queen and the princes, and give them forever, health, longevity and vigor! Give them in their soul gentleness, radiance and joy! Give them sons and daughters, grandchildren and great-grandchildren! give them contentment and obedience. Give them the growth of grain, vines, cattle, sheep and mankind....But from Hatti drive out the evil fever, plague, famine, and locusts..."⁷⁰

3. Στην πινακίδα **CTH 376** ("Mursili's Hymn and Prayer to the Sun – Goddess of Arinna") ο βασιλιάς αναφέρει ότι ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού έχει πεθάνει εξαιτίας της επιδημίας, και γι αυτόν τον λόγο δεν είναι δυνατόν να πραγματοποιηθούν σύμφωνα με το έθιμο οι ιερές τελετές και θυσίες. Η μείωση του πληθυσμού προκάλεσε αλυσιδωτές επιπτώσεις στην παραγωγή βασικών ειδών διατροφής:

"...No one prepares for you the offering bread and the libation anymore. The plowmen who used to work the fallow fields of the gods have died, so they do not work or reap the fields of the goods. The grinding women who used to make offering bread for gods have died, so they do not make the god's offering bread any longer... The coherds and shepherds of the corrals and sheepfolds from which they used to select sacrificial cattle and sheep are dead, so that the corrals and sheepfolds are neglected. So it has come to pass that the offering bread, the libations and the offering of animals have stopped..."⁷¹

4. Στην πινακίδα **CTH 378.111** ("Mursili's Third Plague to the Sun-Goddess Arinna") πληροφορούμαστε ότι η επιδημία εκδηλώθηκε το τελευταίο έτος της βασιλείας του Σουπιλιουλιούμα, και έκτοτε διήρκεσε είκοσι έτη. Ο βασιλιάς αναφέρεται και σε αυτή την πινακίδα στις επιπτώσεις της επιδημίας στην μείωση του πληθυσμού:

"...You have allowed a plague into Hatti, so that Hatti has been badly oppressed by the plague. People kept dying at the time of my father, at the time of my brother, and now since I have become priest of the gods, they keep on dying in my time. For twenty years now people have been dying in great numbers in Hatti. Hatti has been very badly damaged by the plague.....If someone produces a

⁶⁶ Norrie, 2016 : 117

⁶⁷ Norrie, 2016 : 118

⁶⁸ Norrie, 2016 : 117

⁶⁹ Ο Telpinu βασίλευσε περίπου από το 1525 – 1500 π.Χ. και ήταν ο τελευταίος βασιλιάς του Παλαιού Χεττιτικού Βασιλείου. Οι νεκροί βασιλείς λατρεύονταν ως θεοί (Gurney, 2002: 73).

⁷⁰ Norrie, 2016 : 120

⁷¹ Norrie, 2016 : 117

*child, [...] of the plague [...] it from him. Should he reach adulthood, he will not attain old age. And even if old age will be left for someone, he will be oppressed by the plague... ”.*⁷²

Η αναφορά των είκοσι χρόνων από τον χρόνο θανάτου του Suppiluliuma (1322 π.Χ) μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η πινακίδα γράφτηκε περίπου στα τελευταία χρόνια του 14ου αιώνα π.Χ, - περίπου το 1303 – 1300 π.Χ.

5. Στην πινακίδα **CTH 378.11** (“*Mursili's “Second” Plague Prayer to the Storm – God of Hatti*”) ο Μουρσιλί αφηγείται τα αίτια και την αφορμή της επιδημίας. Σύμφωνα λοιπόν με το κείμενο, ο βασιλιάς καθοδηγούμενος από το μαντείο ανακάλυψε δυο παλαιότερες πινακίδες που αποκάλυπταν τα αίτια της επιδημίας. Η πρώτη πινακίδα αναφερόταν σε μια θρησκευτική τελετή που γινόταν στον ποταμό Μάλα, προς τιμήν του αντίστοιχου θεού, η οποία όμως δεν τηρήθηκε από τον Σουπιλουλιούμα, με αποτέλεσμα οι θεοί να εξοργισθούν, προκαλώντας επιδημία στο βασίλειο. Το μαντείο επιβεβαίωσε το περιεχόμενο της πινακίδας και συμβούλεσε τον βασιλιά να επανορθώσει, ομολογώντας δημοσίως την ενοχή του προκατόχου του, και πραγματοποιώντας το τελετουργικό στον ποταμό Μάλα.⁷³ Συγκεκριμένα:

*“... I found two tablets : one dealt with the ritual of Mala River. Earlier kings performed the ritual of the Mala River, but because [people have been dying] in hattı since the days of my father, we never performed [the ritual] of Mala River... ”.*⁷⁴ *“...Because of the plague I also asked the oracle about the ritual of the [Mala] river. And then too it was confirmed that I should appear before the Storm – God of Hatti, my lord....But the sin did not take place in my time.[it took place] in the time of my father [...]....As for the ritual of Mala River, which was established for me as a cause for the plague, since I am herewith on my way [to] the Mala River, forgive me, o Storm-god of Hatti...I am going to perform the ritual of the Mala River, and I will carry it out... ”.*⁷⁵

Η δεύτερη πινακίδα παρουσίαζε το ιστορικό της αθέτησης μιας ιερής συμφωνίας μεταξύ του Σουπιλουλιούμα και των Αιγυπτίων. Πρόκειται για μια ειρηνευτική συμφωνία μεταξύ των δυο βασιλείων, η οποία επισφραγίσθηκε με την παρουσία απεσταλμένων των Κουρουστάμμα (Kurustamma), και την σύναψη ενός ιερού όρκου στον θεό της Καταιγίδας. Σύμφωνα με τον βασιλιά, η αθέτηση αυτού του όρκου από τον χετταίο βασιλιά θεωρείται μια επιπλέον αιτία της εκδήλωσης και εξάπλωσης της θανατηφόρας αρρώστιας:⁷⁶

“...the second tablet dealt with the town of Kurustamma: how the Storm-god of Hatti carried the men of Kurustamma to Egyptian territory and how the Storm-god of Hatti made a treaty between them and the men of Hatti, so that they were put under oath by the Storm-god of Hatti. Since the men of Hatti and the men of Egypt were bound by the oath of the Storm-god of Hatti,⁷⁷ and the men of Hatti proceeded to get the upper hand, the men of Hatti thereby suddenly transgressed the oath of the gods. My father sent infantry and chariotry, and they attacked the borderland of Egypt, the land of Amqa... ”, και , *“When I found the aforementioned tablet dealing with Egypt, I inquired about it to the god through an oracle saying: “Has this matter been brought about by the Storm-god of Hatti because the men of Egypt and the men of Hatti had been put under oath by the Storm-god of Hatti?”*⁷⁸

Τα παραπάνω αίτια αντανakλούν τις μεταφυσικές αντιλήψεις των λαών της εποχής του Χαλκού, εφόσον εξηγούν ένα φαινόμενο (επιδημία) ως αποτέλεσμα θείκης πράξης. Το πραγματικό όμως

⁷² Norrie, 2016 : 120-121

⁷³ Assmann, 2017: 343

⁷⁴ Norrie, 2016 : 122

⁷⁵ Norrie, 2016 : 123

⁷⁶ Assmann, 2016: 341, 343

⁷⁷ Σύμφωνα με τους ερευνητές δεν αναφέρεται το όνομα του θεού της Αστραπής στην χεττιτική γλώσσα. Στην ακκαδική αναφέρεται ως Adad, στα Hatti ως Taru και στα λουβικά ως Tarhun. Ο συγκεκριμένος θεός θεωρούνταν ο πιο ισχυρός θεός στο χεττιτικό πάνθεο και συμβολιζόταν με τον ταύρο.(Karasu, 2003: 225)

⁷⁸ Norrie, 2016 : 122

αίτιο της επιδημίας ανιχνεύεται επίσης στην δεύτερη πινακίδα, όπου αναφέρεται ότι η επιδημία μεταδόθηκε στο βασίλειο μέσω αιγύπτιων στρατιωτών που αιχμαλωτίστηκαν στην Συρία.

“...At that time too the Storm – god of Hatti, my lord, by his verdict caused my father to prevail, and he defeated the infantry and the chariotry of Egypt and beat them. But when the prisoners of war who had been captured were led back to Hatti, a plague broke out among the prisoners of war, and they began to die. When the prisoners of the war were carried off to Hatti, the prisoners of war brought the plague into Hatti. From the day on people have been dying in Hatti.”⁷⁹

Ανακεφαλαιώνοντας, οι Προσευχές του Μουρσιλί ΙΙ μας αφηγούνται την δραματική κατάσταση στην οποία περιήλθε το χεττιτικό βασίλειο μετά την μάχη στην Άμκα (1327 π.Χ). Η ασθένεια που ξέσπασε στο βασίλειο, ήταν θανατηφόρα και γρήγορα εξελίχθηκε σε επιδημία, προκαλώντας καταρχήν την δραματική μείωση του πληθυσμού και της αγροτικής παραγωγής, την σταδιακή εξασθένηση του κρατικού μηχανισμού, εσωτερικές αναταραχές και εξεγέρσεις και εισβολές από εξωτερικούς εχθρούς. Η επιδημία δεν αποτελούσε προφανώς την μοναδική αιτία της πολιτικής κρίσης του βασιλείου, παρ' όλα αυτά θεωρείται μια ικανή συνθήκη. Η πολιτική και στρατιωτική αποδυνάμωση του κράτους οφείλεται και σε σύνθετους λόγους, όπως η ανομοιογενής εθνική σύσταση του και οι εχθρικές σχέσεις του με τα γειτονικά βασίλεια των Arzawa, Mitanni, και Αιγύπτου. Ο λαός των Χάττι ισχυροποιήθηκε στρατιωτικά στην περιοχή της Ανατολίας περίπου τον 17ο αι.π.Χ., ενώ η παρουσία του στην περιοχή πιθανολογείται στα τέλη της 2ης χιλιετίας. Οι Χάττι ανήκαν στην ινδοευρωπαϊκή οικογένεια, μιλούσαν την γλώσσα neshili, έφεραν έντονα στρατιωτικά χαρακτηριστικά, στοιχείο που τους βοήθησε να κυριαρχήσουν έναντι των άλλων φυλών, και να συστήσουν ένα πολιτικό μόρφωμα, αποτελούμενο από διαφορετικά εθνικά στοιχεία. Το χεττιτικό βασίλειο διήρκεσε περίπου από το 1650 – 1200 π.Χ.⁸⁰

Την περίοδο που εξελίσσονταν τα επιδημικά γεγονότα, στον αιγυπτιακό θρόνο βρισκόταν ο τελευταίος φαραώ της 18ης Δυναστείας, Χορεμχέμπ (Horemheb βασ.1323 -1295 π.Χ), ενώ η μάχη στην Άμκα (βασ. Σουπιλουλιούμα) συνέπεσε με τον αιφνίδιο θάνατο του Τουτανγκαμών το 1327 π.Χ. Σύμφωνα με μια άλλη ιστοριογραφική πηγή, τους Άθλους του Suppiluliuma, μετά τον θάνατο του Τουτανγκαμών, η βασίλισσα Ανκχεςεναμούν (Ankhesenamun) σε μια επιστολή της προς τον Χετταίο βασιλιά ζήτησε να της στείλει έναν από τους γιους του για να παντρευτεί και να γίνει βασιλιάς της Αιγύπτου. Ο Σουπιλουλιούμα ανταποκρίθηκε στην πρόσκληση της βασίλισσας και με την προοπτική ότι με αυτόν τον τρόπο θα επέκτεινε την επιρροή του στο αιγυπτιακό βασίλειο, έστειλε τον γιο του Ζαννάνζα. Ο πρίγκιπας δολοφονήθηκε στην διαδρομή για την Αίγυπτο και στον θρόνο ανέβηκε ο Ay, ένας αιγύπτιος αξιωματούχος. Η δολοφονία του χετταίου πρίγκιπα στάθηκε η αφορμή να προκληθεί για μια ακόμη φορά μια στρατιωτική σύγκρουση μεταξύ των δυο βασιλείων στην περιοχή της νότιας Συρίας, η οποία κατέληξε με τη νίκη των Χετταίων.⁸¹ Η πινακίδα CTH 378.11 μας πληροφορεί ότι οι αιγύπτιοι αιχμάλωτοι στρατιώτες νόσησαν στην Συρία και μετέδωσαν την ασθένεια στους Χετταίους. Εξαιτίας της ασθένειας πέθαναν ο Σουπιλουλιούμα και άλλα μέλη της βασιλικής οικογένειας.⁸²

Οι δέκα πινακίδες μας παρέχουν πλούσιο ιστοριογραφικό υλικό σχετικά με ιστορικά γεγονότα που διαδραματίστηκαν την περίοδο 1327 (μάχη της Amqa) – 1300 π.Χ, καθώς και πληροφορίες αναφορικά με τις κυρίαρχες θρησκευτικές αντιλήψεις των Χετταίων, την εσωτερική οργάνωση του κράτους, την θέση του βασιλιά και την εξωτερική του πολιτική. Συγκεκριμένα, στην πινακίδα CTH 378.11 διαπιστώνεται η συσχέτιση των φυσικών φαινομένων και των ανθρωπίνων πράξεων με το θεϊκό στοιχείο. Η μη τήρηση των καθιερωμένων θρησκευτικών τελετουργιών και η αθέτηση ενός ιερού όρκου θεωρήθηκαν ασέβεια προς τους θεούς και προκάλεσαν την οργή τους. Η θεϊκή οργή

⁷⁹ Norrie, 2016: 122

⁸⁰ Van De Mieroop, 2016:177 – 178, 231- 232.: οι Χετταίοι μιλούσαν την γλώσσα nesili, η οποία ανήκει στην ινδοευρωπαϊκή οικογένεια, και ονομάστηκε από την περιοχή όπου ομιλούσαν την Neshu , η οποία αποτελούσε την πρώτη πρωτεύουσα των Hatti. Επίσης υιοθέτησαν την σφηνοειδή γραφή, τους τοπικούς θεούς και τα ήθη και έθιμα των λαών που ζούσαν στην Ανατολία. (Van De Mieroop, 2016: 180)

⁸¹ Mieroop, 2016: 231/ Cline, 2014: 68 - 70

⁸² Van Dijk, 2002: 292 / Cline, 2014: 68 – 70 / Assmann, : 337-339

κληροδοτήθηκε μετά τον θάνατο του Σουπιλουλιούμα στους διαδόχους του, Αρνουβάντα και Μουρσιλί ΙΙ. Σύμφωνα με το μαντείο οι θεοί θα εξευμενίζονταν, μόνο όταν ο βασιλιάς αποδεχόταν την ενοχή του προκατόχου του δημοσίως και προσέφερε θυσίες και δώρα στους θεούς.⁸³

Τα χεττιτικά κείμενα, όπως και οι επιστολές της Αμάρνα, αν και αναφέρονται σε επιδημία, παρ'όλα αυτά δεν περιγράφουν ακριβώς τα συμπτώματα της, και συνεπώς μειώνουν τον βαθμό βεβαιότητας της υπόθεσης ότι η συγκεκριμένη επιδημία είναι ίδια με εκείνη που περιγράφεται στον πάπυρο Hearst. Εντούτοις, η χωροχρονική εγγύτητα όλων των επεισοδίων καθώς και η κύρια εστία εκδήλωσής τους (Συροπαλαιστίνη) μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι αναφέρονται στην ίδια ασθένεια, ενδεχομένως στην ασιατική.

Κεφάλαιο 2ο: Ενδείξεις επιδημίας στο Νέο Βασίλειο

Η διχοτόμηση της αιγυπτιακής επικράτειας κατά την 2η Ενδιάμεση Περίοδο διήρκεσε περίπου 150 χρόνια (1650 – 1500 π.Χ), εκ των οποίων τα τελευταία τριάντα οι ηγεμόνες των δυο βασιλείων επιδόθηκαν σε στρατιωτικές αναμετρήσεις. Ο Αχμόσις (Ahmose) βασιλιάς της Άνω Αιγύπτου κατάφερε να πολιορκήσει την Άβαρι (πρωτεύουσα του Κάτω Βασιλείου), να εκδιώξει τους σημιτικούς πληθυσμούς από την πόλη και να επανενώσει το βασίλειο. Οι ηγεμόνες της 18ης Δυναστείας πραγματοποίησαν μια σειρά στρατιωτικών επιχειρήσεων από τη Νουβία μέχρι και το σημερινό Λίβανο, προκειμένου να επεκτείνουν τα εδάφη του κράτους και να αποκτήσουν τον στρατιωτικό έλεγχο της περιοχής.⁸⁴ Την εποχή του Τούθμοσι ΙV (Tuthmosis IV βασ. 1400 – 1390 π.Χ) ένα σημαντικό μέρος της Συροπαλαιστίνης είχε ήδη προσαρτηθεί στην αιγυπτιακή επικράτεια, και διαιρούταν σε τρεις επαρχίες : Αμουρρού, Ούπι, Χαναάν. Οι τρεις επαρχίες διοικούνταν από τοπικούς ηγεμόνες, που πλήρωναν φόρους υποτελείας στον εκάστοτε φαραώ.⁸⁵

Κατά την διάρκεια του 14ου αι. π.Χ., η Συροπαλαιστίνη συνιστούσε πεδίο συχνών στρατιωτικών επιχειρήσεων, κόμβος εμπορικών επαφών και μετακινήσεων πληθυσμών από την Μεσοποταμία έως την Μεσόγειο. Αυτή η ανθρώπινη κινητικότητα αποτελούσε έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες μετάδοσης βακτηρίων και εξάπλωσης επιδημιών.⁸⁶ Τα επιδημικά επεισόδια που εκδηλώθηκαν στο Αμουρρού προκάλεσαν την μετανάστευση πληθυσμών σε περιοχές που θεωρούνταν προστατευμένες, όπως ενδεχομένως στην Αλασία και την Αίγυπτο. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η επιστολή ΕΑ 96, στην οποία ο διοικητής της περιοχής αναφέρει ότι έκλεισε τα σύνορα της Βύβλου σε όποιον ερχόταν από το Σουμέρ.⁸⁷ Επιπλέον, η επιστολή ΕΑ 11 του Βαβυλώνιου βασιλιά προς τον Ακενατών αναφέρει για τον θάνατο από επιδημία μιας συζύγου του Αμενόφι ΙΙΙ.⁸⁸ Τα επιδημικά επεισόδια, η ενσωμάτωση της περιοχής στην αιγυπτιακή κυριαρχία και η μετανάστευση συνιστούν ισχυρές προκείμενες του επιχειρήματος ότι το βασίλειο της Αιγύπτου πιθανότατα επλήγη επίσης από την συγκεκριμένη ασθένεια την ίδια περίοδο.

Η Arielle Kozloff επιχειρηματολογεί υπέρ της άποψης ότι την περίοδο του Αμενόφι ΙΙΙ μια επιδημία ενέσκηψε στην Αίγυπτο, φέροντας ως ενδείξεις, τεκμήρια που προκύπτουν από την ερμηνεία των ακόλουθων υλικών καταλοίπων και πρακτικών: την ανεύρεση εκατοντάδων αγαλμάτων της θεάς Σεκχμέτ, την δετή απουσία καταγραφής βασιλικών χρονικών, τις αλλαγές στην λατρεία και τα

⁸³ Assmann, 2017: 342 - 344

⁸⁴ Bourriau, 2002: 215

⁸⁵ Van De Mieroop, 2016: 238.

⁸⁶ Margueron, 2009: 236 – 238 / Sasson, 2009: 96 / Pulack, 2009: 304 / Van De Mieroop, 2016: 208 – 209, 243 / Crawford, 2009:74

⁸⁷ Moran, 1992: 170

⁸⁸ Moran, 1992: 21

ταφικά έθιμα και την εισαγωγή νέων καλλιτεχνικών προτύπων.⁸⁹ Αναλυτικότερα:

1. Η ανακάλυψη 700 περίπου αγαλμάτων της θεάς Σεκχμέτ σε διάφορα σημεία του ναού της θεάς Μούτ στο Καρνάκ δημιούργησε ερωτήματα και οδήγησε ορισμένους ερευνητές να υποθέσουν ότι η κατασκευή τους οφειλόταν είτε σε μια παρατεταμένη σε διάρκεια επιδημία είτε σε ένα θανατηφόρο επιδημικό επεισόδιο.⁹⁰ Η υπόθεση πιθανού στρατιωτικού γεγονότος ή εκστρατείας αποκλείστηκε, εφόσον τόσο οι γραπτές πηγές όσο και τα υλικά κατάλοιπα της περιόδου οδηγούσαν στο συμπέρασμα ότι ο Αμενόφης δεν πραγματοποίησε κάποια σημαντική πολεμική επιχείρηση, αντιθέτως επέδειξε άριστες διπλωματικές ικανότητες, έχοντας πραγματοποιήσει πλήθος συμμαχιών με ηγεμόνες της Εγγύς Ανατολής και πιθανότατα και στο Αιγαίο μέσω ενός διπλωματικού ταξιδιού.⁹¹
2. Η ίδια ερευνήτρια ερμηνεύει την μεταφορά της βασιλικής αυλής στην Μαλκάτα και την απουσία βασιλικών χρονικών για 8 συνεχή έτη ως αποτέλεσμα ή προσπάθειες αντιμετώπισης μιας κρίσιμης κατάστασης, πιθανότατα μιας επιδημίας. Στην πρώτη περίπτωση, η κατασκευή ανακτόρου στην Μαλκάτα έγινε με σκοπό την απομάκρυνση της βασιλικής αυλής από μολυσμένες περιοχές, ενώ στην δεύτερη περίπτωση η μη καταγραφή δυσάρεστων γεγονότων και καταστάσεων – όπως μια επιδημία – θεωρούνταν μια συνήθης πρακτική των Αιγυπτίων.⁹²
3. Στο ίδιο πλαίσιο εξήγησης υπόκεινται επίσης οι ταφές μελών της βασιλικής οικογένειας – γονέων της βασίλισσας Tiyi (Yuya και Thuya), οι οποίες ανακαλύφθηκαν στην “Κοιλιάδα των Βασιλέων”, και δεν φέρουν επιτοίχια διακόσμηση, φαινόμενο ασύμβατο με την αιγυπτιακή παράδοση. Ο Rhind υποθέτει ότι η απουσία επιτοίχιας διακόσμησης οφείλεται πιθανότατα στην έλλειψη έμπειρων και εξειδικευμένων τεχνιτών. Επίσης, ο τάφος των Nebetta και Tiaa δεν φέρει επίσης διακόσμηση ούτε σκελετικά υπολείμματα, γεγονός που οδήγησε τον ανασκαφέα στο συμπέρασμα της πιθανής αποτέφρωσης.⁹³
4. Σύμφωνα με την Kosloff, η εισαγωγή νέων απεικονιστικών προτύπων στην αναπαράσταση του βασιλιά και της βασιλικής οικογένειας αποτελεί εξίσου μια ένδειξη της κρίσης αξιών που ενδεχομένως αντιμετώπιζε το βασίλειο. Συγκεκριμένα, ο Αμενόφης απεικονίζεται σε διάφορους τάφους της περιόδου να φέρει ενδυματολογικά στοιχεία, *shebyu – collar*, που παραπέμπουν στην μεταθανάτια θεοποίηση του. Τον ίδιο σκοπό φαίνεται να εξυπηρετεί και η απεικόνιση του ιδίου να οδηγεί το ηλιακό πλοίο, μια σκηνή που φιλοτεχνήθηκε για τον εορτασμό του πρώτου ωβηλαίου.⁹⁴ Οι παραπάνω νεωτερισμοί μπορούν να ερμηνευθούν ως αποτέλεσμα αντιμετώπισης μιας κρίσιμης κατάστασης, η οποία επέβαλε την αναγκαιότητα της προβολής και μεγέθυνσης των βασιλικών ιδιοτήτων, έτσι ώστε να καταστεί στο υποσυνείδητο των υπηκόων η θεϊκή υπόσταση του φαραώ. Στο ίδιο πλαίσιο δικαιολόγησης και ερμηνείας υπόκεινται οι κατασκευές κολοσσιαίων μνημείων, ναών και αγαλμάτων σε όλη την επικράτεια του βασιλείου, από τα οποία ξεχωρίζουν οι ναοί στο Hebenu και στην Hermopolis, στις Θήβες στο Semenu, στο Quban στη Νουβία, στην Μέμφιδα, και στο Καρνάκ, το ανάκτορο στην Μαλκάτα και το λιμάνι Birket Habu, και τα κολοσσιαία αγάλματα του ιδίου στο ταφικό συγκρότημα στο Kom el Hetan (“Οι Κολοσσοί του Μέμνονα”), που είναι αφιερωμένο στην τριάδα Πτάχ – Σοκάρ - Όσιρις.⁹⁵ Τέλος, η εισαγωγή της άτυπης σχεδόν λατρείας του Aten, μιας αφαιρετικής εικονιστικά προσέγγισης

⁸⁹ Norrie, 2016: 22-24

⁹⁰ Johnson, 2001: 71, 75 Τα αγάλματα ήταν κατασκευασμένα από γρανίτη και αναπαριστούσαν την θεά καθιστή ή όρθια, να κρατά γραφίδα παπύρου, και να φέρει στο κεφάλι της ηλιακό δίσκο, πάνω στον οποίο αναγραφόταν το όνομα του Amenhotep.

⁹¹ Norrie, 2016: 22 / Johnson, 2001: 71, 75 / O' Connor, 2001: 126 / Cline, 2014: 47 – 48, 50 – 51 / Cline, 1991: 11, 20, 22 – 26 / Καρέτσου, 2000: 246 – 248.: σε πόλεις της Κρήτης και της Ηπειρωτικής Ελλάδας βρέθηκαν σκαραβαίοι που αναγράφουν στην σφραγιστική τους επιφάνεια τα θρονικά ονόματα των Amenhotep III (Nebmaatra) και της βασίλισσας Tiye. Επίσης σε στήλη στο ταφικό μνημείο στο Kom el Hetan αναγράφονται μινωικές και μυκηναϊκές πόλεις, στοιχείο που οδήγησε κάποιους μελετητές να το ερμηνεύσουν ως αποτέλεσμα ενός διπλωματικού ταξιδιού στο Αιγαίο.

⁹² Norrie, 2016: 20, 25

⁹³ Norrie, 2016: 27 / Berman, 2001: 5

⁹⁴ Bryan, 2002: 261 / Johnson, 2001: 87

⁹⁵ (Ptah – Sokar- Osiris) Bryan, 2002: 264 – 265 / Johnson, 2001: 71 - 72

του Ρα, μαρτυρά την αναγκαιότητα στροφής σε νέες λατρείες, γεγονός που επιβεβαιώνουν εν μέρει βασιλικές σφραγίδες που αναγράφουν το θρονικό του όνομα “*Nebmaatra is gleaming Aten*”.⁹⁶ Οι παραπάνω καλλιτεχνικοί και λατρευτικοί νεωτερισμοί προανήγγειλαν την θρησκευτική εκτροπή του Ακενατών, ο οποίος υιοθέτησε και εξέλιξε την απεικονιστική διάσταση του θεοποιημένου εν ζώη Αμενόφι, και καθιέρωσε επίσημα την λατρεία του Ατών (Aten).⁹⁷

Με την υπόθεση της επιδημίας στο αιγυπτιακό βασίλειο συμφωνεί και η ερευνήτρια Εύα Παναγιωτακοπούλου, η οποία στο άρθρο της *Pharaonic Egypt and the origins of plague* (2004) εντοπίζει επιδημικά επεισόδια σε διαφορετικές περιόδους του Βασιλείου: στην Αβαρι (1700 – 1600 π.Χ), στην Debat el Eheima (1600 – 1323 π.Χ) και στον εργατικό οικισμό της Αμάρνα (1350 – 1323 π.Χ). Η επιχειρηματολογία της στηρίζεται σε αποτελέσματα μιας επιστημονικής έρευνας, όπου μελετήθηκαν 35 ανθρώπινα παράσιτα, ένα παράσιτο γάτας και 5 κοριοί. Τα παράσιτα συλλέχθηκαν από σκελετικά κατάλοιπα ανθρώπων και ενός ζώου, και θεωρούνται εν δυνάμει υπεύθυνα για την μεταφορά μολυσματικών ασθενειών. Η Παναγιωτακοπούλου υποστηρίζει ότι οι συνθήκες διαβίωσης στην Αίγυπτο επέτρεπαν την ανάπτυξη επιδημιών, εξαιτίας της ετήσιας πλημμυρίδας του Νείλου, η οποία ανάγκαζε τα τρωκτικά να μετακινηθούν από τις όχθες του ποταμού σε κατοικημένες περιοχές, μεταδίδοντας βακτήρια στους ανθρώπους και στα οικόσιτα ζώα.⁹⁸ Ο εργατικός οικισμός της Αμάρνα χτίστηκε την περίοδο της βασιλείας του Ακχενατών για να στεγάσει 350 εργάτες που θα εργάζονταν για την οικοδόμηση της νέας πρωτεύουσας. Όπως και σε άλλους εργατικούς οικισμούς, στην Deir el Medina και στο Καχούν (Kahun), οι ανθυγιεινές συνθήκες διαβίωσης ευνοούσαν την μετάδοση βακτηρίων. Χαρακτηριστική ένδειξη των παραπάνω αποτελεί ο οικισμός του Kahun, όπου βρέθηκαν στις κατοικίες κατάλοιπα που μαρτυρούν την συμβίωση των κατοίκων με τρωκτικά.⁹⁹

Σύμφωνα με την Παναγιωτακοπούλου, ενδείξεις επιδημίας προέρχονται και από την πόλη Αβαρι, που οικοδομήθηκε στο Δέλτα του Νείλου στα τέλη του 21ου αιώνα π.Χ., από τον Αμενεμχάτ Ι, και η οποία από το τέλος της 12ης δυναστείας έως την 2η Ενδιάμεση περίοδος είχε αυξηθεί σε έκταση και σε πληθυσμό.¹⁰⁰ Η πόλη συνδέθηκε με την βασιλεία των Υκσώς, μιας ηγετικής στρατιωτικής ομάδας, σημιακής προέλευσης και καταγωγής, που κατέλαβε τον έλεγχο του Κάτω Βασιλείου, παραμένοντας στο πολιτικό προσκήνιο περίπου εκατόν πενήντα χρόνια.¹⁰¹ Ο χαρακτήρας της πόλης είχε σύνθετα πολιτισμικά στοιχεία, εφόσον από την εποχή του Μέσου Βασιλείου οικίσθηκε από μετανάστες και αιχμαλώτους που προέρχονταν από την Συροπαλαιστίνη.¹⁰² Η χαναναίτικη κουλτούρα των κατοίκων της πόλης και οι στενές σχέσεις της πόλης με την Βύβλο επιβεβαιώνονται από την ανασκαφή υλικών καταλοίπων και από την ανάλυση του γονιδιόματος ανθρωπολογικών σκελετικών υπολειμμάτων.¹⁰³ Ο Manfred Bietak ανέσκαψε μεταξύ δυο ανασκαφικών στρωμάτων (F – G) λακκοειδείς ταφές βάρους περίπου 20 – 40 εκατοστών που έφεραν ανθρώπινους σκελετούς ατάκτως τοποθετημένους, χωρίς να τηρείται το έθιμο του προσανατολισμού. Οι λάκκοι ήταν διάσπαρτοι σε διάφορα σημεία της πόλης και δεν έφεραν κτερίσματα. Ο Bietak τοποθετεί το στρώμα ανασκαφής των ταφών περίπου την περίοδο του τέλους της MBA ΙΙΑ2, η οποία τοποθετείται στα τέλη της 14ης Δυναστείας και τις αρχές της Δεύτερης Ενδιάμεσης περιόδου (1650 – 1500 π.Χ). Οι ταφές ερμηνεύτηκαν από τον ανασκαφέα ως αποτέλεσμα μιας επιδημίας.¹⁰⁴ Παράλληλα, αποτελέσματα επιστημονικών ερευνών σε ανθρώπινα υπολείμματα της περιόδου έδειξαν ότι το βιοτικό επίπεδο των κατοίκων ήταν εξαιρετικά χαμηλό, όπως και οι συνθήκες

⁹⁶ Bryan, 2002: 261 / Van Dijk, 2002: 273

⁹⁷ Bryan, 2002: 275 - 276

⁹⁸ Panagiotakopulu, 2004: 270 - 271

⁹⁹ Reeves, 2001: 12

¹⁰⁰ Redford, 1994: 79

¹⁰¹ Bourriau, 2002: 187 - 189

¹⁰² Οι σχέσεις μεταξύ Αιγύπτου και Χαναάν διαφαίνεται και μέσα από υλικά και επιγραφικά κατάλοιπα που βρέθηκαν στον Λίβανο. Οι ηγεμόνες της Βύβλου είχαν υιοθετήσει τον τίτλο “*Πρίγκιπας της Βύβλου*”, συνήθειες, ήθη και έθιμα αιγυπτιακά. Μια πινακίδα σφηνοειδούς γραφής που βρέθηκε στο tell Sianou κάνει λόγο για τις εμπορικές σχέσεις των δυο λαών. (T. Schneider, 2009: 61 - 62)

¹⁰³ Bietak, 1996: 4 / Bietak, 1991: 32 – 33, 38 – 41

¹⁰⁴ Bietak, 1991: 38 / Bourriau, 2002: 190

διαβίωσης, γεγονός που οδήγησε τους ερευνητές στο συμπέρασμα ότι ο πληθυσμός ήταν ιδιαίτερα επιρρεπής σε μολυσματικές νόσους και επιδημίες.¹⁰⁵

Το παράδειγμα της Άβαρις δεν έχει άμεση σχέση με τις επιδημίες που εκδηλώθηκαν το τελευταίο τρίτο του 14ου αιώνα, ωστόσο αποτελεί ένδειξη ότι οι επιδημίες είναι φαινόμενα που άλλοτε βρίσκονται σε έξαρση και άλλοτε σε ύφεση, υπόκεινται σε κανονικότητες και εξαρτώνται από τις συνθήκες διαβίωσης και από την ανθεκτικότητα των ιών. Το παράδειγμα της πόλης επίσης δικαιολογεί τον όρο της “ασιατικής ασθένειας”, λόγω της εγκατάστασης πληθυσμών σημιτικής ταυτότητας και των στενών σχέσεων της πόλης με την περιοχή του Αμουρρού.

Κεφάλαιο 3ο:

Σύγχρονες θεωρίες και υποθέσεις για την ταυτότητα της ασιατικής ασθένειας.

Τα ξόρκια κατά της Ασιατικής ασθένειας προκάλεσαν την ενδιαφέρον αρκετών επιστημόνων σχετικά με την ταυτότητα της επιδημίας. Οι πλειονότητα των μελετητών υποστηρίζει την άποψη ότι τα επεισόδια που αφηγούνται οι *Επιστολές της Αμάρνα* και οι *Προσευχές του Μουρσιλί* ταυτίζονται με την ασιατική επιδημία, που αναφέρεται στους δυο ιατρικούς παπύρους. Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο θα παρουσιάσουμε δυο σύγχρονες θεωρίες που βασίζουν την εγκυρότητα των συλλογισμών τους στην ανάγνωση των παραπάνω πηγών, κυρίως στην σύντομη περιγραφή των συμπτωμάτων της ασιατικής ασθένειας, που μας δίνει ο πάπυρος Hearst.

A. Βουβωνική Πανώλη: Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας η πανώλη είναι μια οξεία λοιμώδης νόσος που προκαλείται από το βακτήριο *Yersinia Pestis*, το οποίο φέρεται από ψύλλους σε τρωκτικά. Ο μαύρος αρουραίος θεωρείται ο συνήθης φορέας του βακτηρίου. Το βακτήριο μεταδίδεται στον άνθρωπο μέσω του τσιμπήματος των παρασίτων, της τροφής μολυσμένου κρέατος, με την άμεση ή έμμεση επαφή με ανθρώπους ή αντικείμενα μολυσμένα από αυτό. Ο χρόνος επώασης της νόσου διαρκεί από μια έως επτά ημέρες. Η πανώλη διακρίνεται σε τρεις μορφές: την βουβωνική, την πνευμονική και την σηψαιμική. Τα βασικά συμπτώματα της βουβωνικής πανώλης είναι ο υψηλός πυρετός, η οίδημάτωση και οι αιμορραγίες των λεμφαδένων. Η πνευμονική πανώλη μεταδίδεται μέσω των σταγονιδίων και εάν δεν προβλεφθεί σε αρχικό στάδιο, είναι θανατηφόρα. Η νόσος μεταδίδεται και σε θηλαστικά ζώα.¹⁰⁶ Πανδημικές περιπτώσεις βουβωνικής πανώλης αναφέρονται στην περίοδο του Ιουστινιανού (542) και στην Δυτική Ευρώπη του 14ου αιώνα. Όσον αφορά την ασιατική ασθένεια που αναφέρεται σε γραπτά κείμενα της Εποχής του Χαλκού, οι Hans Goedicke, Arielle Kozloff και Eva Panagiotakopulu, υποστηρίζουν ότι πρόκειται με την βουβωνική πανώλη.

Ο πάπυρος Hearst περιγράφει τα συμπτώματα της ασθένειας, εστιάζοντας στο μελανό χρώμα και στην οίδηματώδη όψη του δέρματος: “ *when the body is blackened with black spots...*”. Η περιγραφή ταιριάζει με τα μελανά οιδήματα και την αιμορραγία των λεμφαδένων που προκαλεί η ασθένεια στο σώμα του ασθενούς. Σύμφωνα με την Παναγιωτακοπούλου, η ασθένεια της βουβωνικής πανώλης μεταδόθηκε στους αρουραίους του Νείλου από παράσιτα που μετέφεραν το βακτήριο *Yersinia pestis* από τους μαύρους αρουραίους. Η ερευνήτρια υποστηρίζει ότι το παράσιτο *xenopsylla cheopis* μπορεί να επιβιώσει για αρκετό διάστημα μακριά από τον ξενιστή του, εφόσον το επιτρέπουν οι κατάλληλες συνθήκες, και να μεταφερθεί μέσω του σιταριού και των ρούχων σε ζώα και στον άνθρωπο. Τα εμπορικά δίκτυα και οι μετακινήσεις των ατόμων και των ζώων ευθύνονταν για την μεταφορά του παρασίτου ή ακόμη και των μαύρων αρουραίων και την

¹⁰⁵ Bietak, 1996 : 35 - 36

¹⁰⁶ www.emro.who.int/health-topics/plague/index.html / Norrie, 2016: 82/ www.who.int/csr/disease/plague/en

μετάδοση του βακτηρίου.¹⁰⁷ Το βακτήριο της πανώλης μπορεί να μεταφερθεί μέσω και άλλων παρασίτων, όπως αυτών που βρέθηκαν στον εργατικό οικισμό την Tell el Amarna. Σύμφωνα με την συγκεκριμένη μελέτη¹⁰⁸ συλλέχθηκαν από κατάλοιπα του οικισμού πέντε κοριοί (*Cimex lectularius*), 35 παράσιτα που ζουν στον ανθρώπινο οργανισμό (*Pulex irritans*), και ένα παράσιτο γάτας (*Ctenocephalides felis*). Σε περιβάλλον αστικοποίησης τα παραπάνω παράσιτα μπορούν να μετατραπούν σε φορείς του βακτηρίου και να το μεταδώσουν στον άνθρωπο και τα ζώα.¹⁰⁹ Οι ανθυγιεινές συνθήκες διαβίωσης, το χαμηλό βιοτικό επίπεδο, καθώς και οι περιβαλλοντικές συνθήκες (κλίμα, πλημμυρίδα του Νείλου) επέτρεπαν την εξέλιξη μολυσματικών ασθενειών σε θανατηφόρες επιδημίες. Η Παναγιωτακοπούλου υποστηρίζει ότι οι παραπάνω συνθήκες ίσχυαν επίσης και στο παράδειγμα της Αιγύπτου, και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η ασιατική ασθένεια ταυτίζεται με την βουβωνική πανώλη. Το συμπέρασμά της προκύπτει αφενός από την μελέτη επιγραφικών καταλοίπων της εποχής και αφετέρου από τα ευρήματα μιας επιστημονικής έρευνας που διεξήχθη σε τρεις τοποθεσίες της Αιγύπτου.¹¹⁰

Η επιχειρηματολογία υπέρ της πανώλης στηρίζεται στο παράδειγμα των Μέσων Ιστορικών Χρόνων. Κατά την διάρκεια του Μεσαίωνα στην Δυτική Ευρώπη, το αστικό περιβάλλον, τα εμπορικά δίκτυα, η κινητικότητα των πληθυσμών και οι πόλεμοι συνιστούσαν ικανές και αναγκαίες συνθήκες μεταφοράς βακτηρίων και εξέλιξης της πανώλης σε επιδημία και πανδημία.¹¹¹ Ειδικότερα, η επιδημία της διετίας 1347 – 1349 εκδηλώθηκε αρχικά στην Σικελία και κατόπιν στην Γένοβα της Ιταλίας από ένα εμπορικό πλοίο που ήρθε από την Κίνα μέσω της Μαύρης Θάλασσας. Ο ιός μεταφέρθηκε μέσω ψύλλων που φέρονταν σε ράχες μαύρων αρουραίων. Η πανώλη εκδηλώθηκε και με τις τρεις μορφές της, ξεκινώντας από την Ιταλία και διαδόθηκε ραγδαία στην Γαλλία, την Αγγλία και την Σκανδιναβία, προκαλώντας τον θάνατο στο 1/3 του πληθυσμού της Ευρώπης. Επιδημικά επεισόδια ακολούθησαν και μετά το 1349, όπως το 1358 – 61 στις Κάτω Χώρες και το 1374-1375 στην Αγγλία και σποραδικά μέχρι και το 1400.¹¹² Το συγκεκριμένο παράδειγμα αποκαλύπτει ότι τα επιδημικά φαινόμενα ακολουθούσαν μια κανονικότητα, καθώς επαναλαμβάνονταν σε τακτά χρονικά διαστήματα, και εφόσον φυσικά συνυπήρχαν οι κατάλληλες συνθήκες για την επιβίωση του βακτηρίου και την εκδήλωση της νόσου. Επίσης η χρονική διάρκεια των επιδημιών – περίπου ένα έτος – ήταν αρκετό διάστημα ώστε να προκαλέσει την δραστική μείωση του πληθυσμού.¹¹³

Β. Τουλαρεμία: Η Τουλαρεμία είναι μια μολυσματική ασθένεια που οφείλεται στο βακτήριο *Francisella tularensis* και μεταδίδεται σε ανθρώπους μέσω άγριων θηλαστικών, πτηνών και εντόμων. Ο σύνηθης φορέας του βακτηρίου είναι οι λαγοί και γι αυτό τα περισσότερα κρούσματα εντοπίζονται σε κυνηγούς. Η ασθένεια είναι μολυσματική, εξελίσσεται γρήγορα και είναι θανατηφόρα. Στον άνθρωπο μεταδίδεται και μέσω της πρόσληψης μολυσμένης από το βακτήριο τροφής, της εισπνοής μολυσμένων σταγονιδίων.¹¹⁴ Τα συμπτώματα της ασθένειας είναι όμοια με τον τύφο (υψηλός πυρετός, πονοκέφαλοι, και αδενοπάθειες) που προκαλούνται μέσω της επαφής με το μολυσμένο φορέα.¹¹⁵

Ο μοριακός βιολόγος Siro Trevisanato συμφωνεί με τους A.Kozloff, Goedicke και E.Panagiotakopulu ότι η ασθένεια που αναφέρουν τα κείμενα της Αμάρνα και οι Προσευχές του βασιλιά Mursili II είναι η ασιατική ασθένεια, ωστόσο διαφωνεί για την ταυτότητα της νόσου, καθώς υποστηρίζει ότι τα παραπάνω επιδημικά φαινόμενα που ξέσπασαν στην Συροπαλαιστίνη,

¹⁰⁷ Panagiotakopulu, 2004: 270

¹⁰⁸ Panagiotakopulu, 2004 “*Pharaonic Egypt and the origins of Plague*”

¹⁰⁹ Panagiotakopulu, 2004: 270 - 271

¹¹⁰ Panagiotakopulu, 2004: 269, 271, 273

¹¹¹ Crawford, 2009: 74, 82 – 83 / Nicholas, 2004: 596 – 598

¹¹² Ράπτης, 1999: 111 / Nicholas, : 574 - 575

¹¹³ Crawford, 2009: 82 – 83 / Nicholas, 2004: 573, 576 Πριν την εκδήλωση της επιδημίας είχαν προηγηθεί μια σειρά γεγονότων και καταστάσεων που επιδείνωσαν το βιοτικό επίπεδο και τις συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων. Οι συχνοί και πολυετείς πόλεμοι, η επιδείνωση του κλίματος, οι σιτοδείες οδήγησαν σε ακραία φτωχοποίηση και σε βιολογική εξασθένηση.

¹¹⁴ www.who.int/csr/delibepidemics/tularemia/en

¹¹⁵ www.apps.who.int/iris/bitstream/10665/223968/1/WER5719_147-149.PDF

στην Αλασία, και στο βασίλειο των Χετταίων σχετίζονται με την ασθένεια της τουλαρεμίας. Η τουλαреμία εμφανίζει ομοιότητες με την βουβωνική πανώλη και τον τυφοειδή πυρετό και είναι επίσης θανατηφόρα και εξαπλώνεται γρήγορα. Διαφέρει από την πανώλη στο γεγονός ότι σε περιπτώσεις έκθεσης στο βακτήριο, ο φορέας μπορεί να εμφανίσει ανθεκτικότητα (ανοσία) για κάποιο χρονικό διάστημα, ωστόσο θα ασθενήσει μετά από έναν έως τρεις μήνες. Το επιχείρημα του ερευνητή είναι ότι η νόσος χρειάζεται μεγαλύτερο διάστημα απ' ότι η βουβωνική πανώλη, ώστε να εξελιχθεί σε θανατηφόρα ασθένεια και σε επιδημία.¹¹⁶

Ο Trevisanato χρησιμοποιεί για το επιχείρημά του τις ίδιες γραπτές πηγές και προσθέτει επίσης δυο επιδημικά γεγονότα που συνέβησαν μεταγενέστερα σε πόλεις των Φιλισταιών και στην πολιορκία της Arzawa από τους Χετταίους. Και στις δυο περιπτώσεις η επιδημία εξαπλώθηκε μέσω μικρών τρωκτικών, οδηγώντας σε θάνατο τους πληγέντες.¹¹⁷ Ο ερευνητής εστιάζει και στην ταυτότητα των “Ασιατών”, επισημαίνοντας την ενασχόλησή τους με την κτηνοτροφία. Οι “Ααμου” που ζούσαν στην Αίγυπτο ασχολούνταν με την κτηνοτροφία, και γι αυτό είχαν αναπτύξει ανθεκτικότητα στην συγκεκριμένη ασθένεια.¹¹⁸ Η τουλαреμία μεταδόθηκε και στις υπόλοιπες πληθυσμιακές ομάδες που ζούσαν κυρίως με τον αστικό τρόπο ζωής. Στην περίπτωση της πολιορκίας της πόλης της Arzawa, ο Trevisanato υποστηρίζει ότι οι Χετταίοι σκοπίμως εισήγαγαν στην πόλη μολυσμένη από το βακτήριο τροφή με αποτέλεσμα την εκδήλωση της ασθένειας και την κατάληψη της πόλης.¹¹⁹

Κεφάλαιο 4ο: Ανακεφαλαίωση και Συμπεράσματα

Με αφορμή τα ξόρκια κατά της Ασιατικής ασθένειας, που αναφέρονται στους παπύρους του Λονδίνου και Hearst, αναζητήθηκαν γραπτά και υλικά κατάλοιπα, που δείχνουν ότι πιθανότατα η ασθένεια εκδηλώθηκε στην Συροπαλαιστίνη, το Χεττιτικό Βασίλειο, την Κύπρο και στο βασίλειο της Αιγύπτου.

Στο πρώτο κεφάλαιο αναφερθήκαμε σε δυο ιατρικούς παπύρους του Νέου Βασιλείου, τον ιατρικό Πάπυρο του Λονδίνου και τον Πάπυρο Hearst, οι οποίοι περιέχουν δύο ξόρκια κατά της ασιατικής ασθένειας. Ο πάπυρος Hearst φέρει ένα ξόρκι κατά της ασθένειας σε αιγυπτιακή γλώσσα, και είναι η μόνη μέχρι σήμερα πηγή που μας περιγράφει τα συμπτώματα της ασθένειας και μας δίνει και μια συνταγή για την θεραπεία της. Με βάση την περιγραφή των συμπτωμάτων πολλοί ερευνητές συμπεραίνουν ότι η ασιατική ασθένεια ταυτίζεται με την βουβωνική πανώλη. Ο πάπυρος του Λονδίνου φέρει επίσης ένα ξόρκι κατά της ασιατικής ασθένειας στην γλώσσα των Κεφτιού. Η γλώσσα του εξορκισμού δεν έχει αναγνωρισθεί ενώ πολλές θεωρίες έχουν διατυπωθεί για την προέλευση των Κεφτιού και συνεπώς της γλώσσας τους. Σε αυτή την περίπτωση, εστίασαμε στο γεγονός ότι η ασιατική ασθένεια δεν ήταν άγνωστη στον λαό των Κεφτιού, στοιχείο που αποδεικνύεται από την συγγραφή του εξορκισμού. Παράλληλα κρίθηκε αναγκαίο για τους σκοπούς της εργασίας να διερευνήσουμε μέσα από επιγραφικά και υλικά κατάλοιπα τον περιγραφικό όρο “*Ασιάτες - Ααμου*”, καθώς ο όρος επεξηγεί την γεωγραφική προέλευση της συγκεκριμένης ασθένειας ή την γλωσσική καταγωγή των ανθρώπων που την έφεραν.

Στο ίδιο κεφάλαιο παρουσιάστηκαν αποσπάσματα των *Επιστολών της Αμάρνα*, τα οποία αναφέρονται σε επιδημικά επεισόδια που εκδηλώθηκαν στην περιοχή της Συροπαλαιστίνης. Οι επιδημίες έπληξαν τις πόλεις Βύβλο και Σουμέρ και το βασίλειο της Κύπρου. Και τα τρία επεισόδια εκδηλώθηκαν την ίδια περίπου περίοδο, - τα δυο πρώτα, την εποχή του Αμενόφι, και το

¹¹⁶ Trevisanato, 2004: 909 / Norrie, 2016: 91

¹¹⁷ Trevisanato, 2007: 1144 – 1146

¹¹⁸ Trevisanato, 2004: 909

¹¹⁹ Trevisanato, 2007: 1373 - 1374

τελευταίο την εποχή του Ακχενατών. Η επιστολή EA 35 στάλθηκε από τον βασιλιά της Κύπρου στον Ακχενατών και μας πληροφορεί για την προέλευση, τις επιπτώσεις και την διάρκεια της επιδημίας στο νησί. Οι επιστολές που αφορούν τις άλλες δυο πόλεις στάλθηκαν από τον διοικητή της επαρχίας του Αμουρρού, Rib-Hadda στον βασιλιά Αμενόφι. Η χρονολόγηση των τριών επιστολών αποδεικνύει ότι η ασθένεια εκδηλώθηκε αρχικά στις δυο σημαντικές πόλεις και κατόπιν μεταφέρθηκε στο βασίλειο της Κύπρου. Οι πολεμικές και οι οικονομικές συνθήκες καθώς και η γεωγραφική θέση των πόλεων ευνοούσαν την ανάπτυξη και μετάδοση επιδημιών στους γειτονικούς λαούς. Οι επιδημίες προκάλεσαν την μετανάστευση πληθυσμών ή μεμονωμένων ατόμων σε περιοχές που θεωρούνταν ασφαλείς, με αποτέλεσμα την εξάπλωση της νόσου. Οι οικονομικές σχέσεις των περιοχών ενίσχυσαν τις πιθανότητες μετάδοσης του βακτηρίου στην Αλασία, το οποίο εξελίχθηκε σε θανατηφόρα επιδημία.

Επιπλέον, στο ίδιο κεφάλαιο παρουσιάσαμε αποσπάσματα γραπτών κειμένων που βρέθηκαν στην Χαττούσα, την πρωτεύουσα του Χεττιτικού βασιλείου, και αφηγούνται επίσης για μια θανατηφόρα επιδημία που έπληξε για 20 περίπου συνεχή έτη το βασίλειο. Πρόκειται για 10 πινακίδες σφηνοειδούς γραφής, τους *Ύμνους και τις Προσευχές του Βασιλιά Μουρσιλί II*, όπου καταγράφονται οι επιπτώσεις της επιδημίας, και οι αιτίες της εκδήλωσής της. Ο βασιλιάς αφηγείται αναλυτικά τις αιτίες του φαινομένου, οι οποίες αποδίδονται στην αθέτηση μιας ιερής συμφωνίας και την παραμέληση θρησκευτικών καθηκόντων. Η πραγματική αιτία της επιδημίας, όπως μαθαίνουμε, οφείλεται στην μεταφορά του βακτηρίου από αιγύπτιους αιχμαλώτους. Και σε αυτήν την περίπτωση η εστία της επιδημίας βρίσκεται στην περιοχή της Συροπαλαιστίνης, όπου διαδραματίστηκε μια μάχη μεταξύ Χετταίων και Αιγυπτίων, εξαιτίας της δολοφονίας του Ζαννάνζα, γιου του Σουπιλουιούμα.¹²⁰

Τα αποσπάσματα των Επιστολών της Αμάρνα καθώς και οι Προσευχές του Μουρσιλί II μας επιτρέπουν να διεξάγουμε το συμπέρασμα ότι αναφέρονται μάλλον στην ίδια ασθένεια. Η χωροχρονική γειννίαση (2ο μισό του 14ου αι.π.Χ), η κοινή εστία εκδήλωσης (Αμουρρού – Συροπαλαιστίνη) και η επαναληπτικότητα των επιδημικών φαινομένων συνιστούν προκείμενες του παραπάνω επιχειρήματος. Η υπόθεση της ασιατικής ταυτότητας των φαινομένων συνάγεται από την γεωγραφική περιοχή όπου εντοπίστηκαν και καταγράφηκαν τα πρώτα κρούσματα της επιδημίας (Αμουρρού).

Στο ίδιο κεφάλαιο επιχειρήθηκε να αναλυθεί ο όρος “ασιατική” που προσδιορίζει την ασθένεια. Η λέξη χρησιμοποιήθηκε από τους αιγύπτιους για να σηματοδοτήσουν την γεωγραφική προέλευση της ή την γλωσσική ταυτότητα των ανθρώπων που την έφεραν. Ως “*Ασιάτες*” (“*Aamou*”) ονομάζονταν οι κάτοικοι του Αμουρρού και όσοι μετανάστες κατοικούσαν στο βασίλειο και μιλούσαν την σημαντική γλώσσα. Ο όρος “*Aamou*” χρησιμοποιήθηκε σε επιγραφικά κατάλοιπα της 18ης Δυναστείας, ενώ υλικά (λεπίδες, κεραμική) που χρονολογούνται την περίοδο της Νακάδα (Naqada) και αργότερα την εποχή του Παλαιού Βασιλείου, φανερώνουν τις επαφές της Αιγύπτου με την περιοχή της Συροπαλαιστίνης. Από την εποχή της 12ης δυναστείας επιγραφικά κατάλοιπα φανερώνουν την εντατικοποίηση των επαφών των δυο πολιτισμών, γεγονός που κορυφώνεται με την εγκατάσταση μεγάλου αριθμού πληθυσμών στο Κάτω Βασίλειο.¹²¹ Επίσης εξετάσαμε και την περίπτωση οι Ααμού να ταυτίζονται με τους Αμορρίτες, οι οποίοι κατοικούσαν αρχικά δυτικά της Μεσοποταμίας, έχοντας ως κύρια απασχόληση της κτηνοτροφία. Οι δυσμενείς κλιματικές αλλαγές πρώτου τετάρτου της 3ης χιλιετίας επηρέασαν αρνητικά την αγροτική παραγωγή και εξανάγκασαν μεγάλους πληθυσμούς της Μεσοποταμίας να μεταναστεύουν δυτικότερα, και να εγκατασταθούν κατά το τέλος της δεύτερης χιλιετίας στην περιοχή του σημερινού Λίβανου.¹²²

Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάστηκε ο συλλογισμός της Arielle Kozloff, σύμφωνα με τον οποίο την εποχή του Αμενόφι III η Αίγυπτος επλήγη από την επιδημία της βουβωνικής πανώλης. Η Kozloff στηρίζει την επιχειρηματολογία της:

¹²⁰ Assmann, 2017: 338, 340. / Gurney, 2002: 68

¹²¹ Midant – Reynes, 2002: 58 / Redford, 28, 33, 78 – 79, 100

¹²² Ο όρος ταξικός χρησιμοποιείται για να δηλώσει την επαγγελματική και κατ'επέκταση την ταξική θέση των Αμορριτών στην αιγυπτιακή κοινωνία

1. στην ανεύρεση εκατοντάδων αγαλμάτων της θεάς Σεκχμέτ στο ναό της θεάς Μουτ,
2. την μεταφορά της βασιλικής αυλής στην Μαλκάτα,
3. την εισαγωγή νεωτερισμών στην τέχνη και λατρεία,
4. την κατασκευή πλήθους ναών,
5. στην ανεύρεση χωρίς κτερίσματα και διακόσμηση ταφών.

Η θεωρία της Kozloff ενισχύεται και από το γεγονός της παρατεταμένης ειρηνικής περιόδου και των συχνών επαφών του βασιλείου με λαούς της περιοχής που επλήγησαν από την επιδημία (Amurru). Την άποψη της βουβωνικής πανώλης στην Αίγυπτο της συγκεκριμένης περιόδου υποστηρίζει και η Ε. Παναγιωτακοπούλου, η οποία βασίζεται σε αποτελέσματα μιας έρευνας συλλογής παρασίτων από την Αμάρνα και την Άβαρι. Σύμφωνα με την ερευνήτρια τα παράσιτα θα μπορούσαν ενδεχομένως να μεταδώσουν το βακτήριο της πανώλης σε ζώα και ανθρώπους.

Στο ίδιο κεφάλαιο αναφερθήκαμε και σε υλικά κατάλοιπα που βρέθηκαν στην Άβαρι, στο τέλος του Μέσου Βασιλείου και αρχές του βασιλείου των Υκσώς. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα Μ. Bietak ανακαλύφθηκαν πρόχειρες μαζικές ταφές χωρίς κτερίσματα, γεγονός που υποδηλώνει την κρίσιμη κατάσταση. Οι μαζικές ταφές καθώς και τα συμπεράσματα ερευνητών από την αξιολόγηση σκελετικών υπολειμμάτων που δείχνουν το εξαιρετικά χαμηλό βιοτικό επίπεδο των κατοίκων, επικυρώνουν την θεωρία της επιδημίας. Ο σημαντικός χαρακτήρας της πόλης και οι σχέσεις της με πόλεις του Αμουρρού ενισχύουν επίσης το επιχείρημα ότι η ασθένεια ήταν η ασιατική. Η εξέταση του παραδείγματος της Αβαρις ήταν ενδεικτική και κυρίως αναγκαία, προκειμένου να αποδειχθεί τόσο η ασιατική ταυτότητα της επιδημίας όσο και η επαναληπτικότητα του φαινομένου στο βασίλειο σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Επιπλέον, η αναφορά πολλών ερευνητών ότι ένα μεγάλο μέρος του περιεχομένου του Ιατρικού Παπύρου του Λονδίνου ανάγεται στον 17ο αιώνα π.Χ., σε συνάρτηση με ευρήματα που αποδεικνύουν έντονη μινωϊκή παρουσία στην πόλη, μας επιτρέπει να εικάσουμε ότι ενδεχομένως τα ξόρκια που αφορούν την ασιατική ασθένεια αποκτήθηκαν ή γράφηκαν την συγκεκριμένη περίοδο.¹²³

Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάστηκαν δυο σύγχρονες θεωρίες σχετικά με την ταυτότητα της ασιατικής ασθένειας, εκείνη της βουβωνικής πανώλης και εκείνη της τουλαρεμίας. Η θεωρία της βουβωνικής πανώλης συμφωνεί με τα συμπτώματα που περιγράφονται στον πάπυρο Hearst. Η ασθένεια προσβάλλει και θηλαστικά και ο χρόνος εξέλιξης της είναι σύντομος και εξαπλώνεται ραγδαία. Οι επιπτώσεις της είναι ολέθριες καθώς σύμφωνα με τα στοιχεία που έχουμε από μεταγενέστερα παραδείγματα, όπως εκείνο των Μέσων Χρόνων στην Δυτική Ευρώπη, περίπου το 1/3 του πληθυσμού καταλήγει σε θάνατο. Το συγκεκριμένο παράδειγμα δείχνει ότι η επιδημία επανερχόταν σε τακτά διαστήματα, ανάλογα με τις εκάστοτε συνθήκες διαβίωσης και υγιεινής. Η πανώλη του Μεσαίωνα μεταδόθηκε από καφέ αρουραίους και ήρθε από την Ασία, συγκεκριμένα από την Κίνα. Η έρευνα της Παναγιωτακοπούλου έδειξε ότι τα παράσιτα που έφεραν το βακτήριο προσαρμόστηκαν και στο περιβάλλον του αρουραίου του Νείλου. Επίσης, σύμφωνα με την ίδια ερευνήτρια, άλλα παράσιτα που ανακαλύφθηκαν σε κατάλοιπα στην Αμάρνα και Άβαρι θα μπορούσαν να μεταδώσουν την αρρώστια στους ανθρώπους.

Τέλος, παρουσιάσαμε και την θεωρία του μοριακού βιολόγου Siro Trevisanato, ο οποίος υποστηρίζει ότι η ασιατική ασθένεια ταυτίζεται με την τουλαρεμία. Σύμφωνα με τον ερευνητή η ασθένεια της τουλαρεμίας εμφανίζει σχεδόν τα ίδια συμπτώματα με την βουβωνική πανώλη και τον τυφοειδή πυρετό, και γι αυτό τον λόγο συγγέεται με τις δυο αρρώστιες. Η θεωρία του στηρίζεται στην μεγάλη χρονική διάρκεια που χρειάζεται ο ιός για να εξελιχθεί σε θανατηφόρα ασθένεια και τεκμηριώνεται τόσο από τις προηγούμενες γραπτές πηγές που εξετάστηκαν, όσο και από ιστορικά παραδείγματα που καταγράφηκαν σε πόλεις των Φιλιστιαίων και σε χεττιτικά κείμενα. Το βακτήριο της τουλαρεμίας σύμφωνα με τον ερευνητή χρησιμοποιήθηκε από τους Χετταίους για να

¹²³ Η συγκεκριμένη υπόθεση μπορεί να ενισχυθεί και από το γεγονός της επαφής των Αιγυπτίων με τους Κεφτιού. Η πόλη λόγω της γεωγραφικής της θέσης, μπορούσε να αναπτύξει ιδιαίτερες επαφές μέσω του θαλάσσιων δικτύων με τους Μινωίτες, γεγονός που επιβεβαιώνεται από την ανακάλυψη ευρημάτων που δείχνουν πολιτισμικές επιρροές της μινωϊκής τέχνης στο βασίλειο (περίοδος Υκσώς, και αρχών της 18ης δυναστείας). (Betancourt, 2008: 216 – 219 and Bourriau, 2002 : 216 – 217).

καταλάβουν την πόλη της Arzawa, ενώ στην περίπτωση των πέντε πόλεων των Φιλισταιών η ασθένεια μεταφέρθηκε από μικρά τρωκτικά που είχαν μάλλον εισχωρήσει στην ιερή κιβωτό των Εβραίων.¹²⁴

ΜΕΡΟΣ Β:

ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ ΤΩΝ ΚΕΦΤΙΟΥ :

ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΙΝΑΚΙΑΣ ΤΗΣ ΓΡΑΜΜΙΚΗΣ Α

Κεφάλαιο 1ο:

Παρουσίαση, Ανάλυση και Σχολιασμός των Μεταγραφών

Α. Τεχνικά χαρακτηριστικά του Ιατρικού Παπύρου του Λονδίνου

Στα μέσα του 19ου αιώνα το Βρετανικό Μουσείο απέκτησε μέσω δωρεάς έναν πάπυρο που φέρει ιατρικές θεραπείες και μαγικά ξόρκια. Ο Ιατρικός Πάπυρος του Λονδίνου (London Medical Papyrus EA 10059) ανήκει στην κατηγορία των ιατρικών εγχειριδίων που γράφτηκαν στην Αίγυπτο από το 2000 π.Χ. έως το 1200 π.Χ.,¹²⁵ και περιλαμβάνει θεραπείες και ξόρκια που αφορούν την αντιμετώπιση γυναικολογικών παθήσεων, οφθαλμολογικών και δερματικών προβλημάτων, εγκαυμάτων και τραυματισμών και άλλων ασθενειών. Το εύρημα βρέθηκε σε κατάσταση αποσύνθεσης καθώς τμήματα της αρχής και του τέλους του κειμένου δεν διασώζονται - γεγονός που δυσχεραίνει το έργο της αποκρυπτογράφησης και της συνολικής ερμηνείας του.¹²⁶

Ο πάπυρος έχει μήκος 210 εκ., και πλάτος 17,5 εκ και καταγράφει 62 συνολικά περιγραφές, εκ των οποίων μόνο οι 25 αναφέρονται σε ιατρικές θεραπείες, ενώ οι Νο 61 και 62 είναι ύμνοι στο θεό Ρα. Τα υπόλοιπα κείμενα είναι μαγικά ξόρκια και θρησκευτικές επικλήσεις. Το περιεχόμενο είναι γραμμένο σε ιερατική γραφή, και χωρίζεται σε 19 σελίδες – στήλες, 10 από τις οποίες είναι γραμμένες από τα αριστερά προς τα δεξιά (in recto) και οι υπόλοιπες 9 αντιστρόφως (in verso).¹²⁷

Ο πάπυρος του Λονδίνου διαφοροποιείται από άλλα ιατρικά εγχειρίδια της εποχής του, καθώς δεν περιλαμβάνει συνταγογραφημένες θεραπείες. Αντιθέτως τα ξόρκια συνοδεύονται συχνά από προσευχές σε θεότητες που δεν έχουν σχέση με τα ιατρικο-μαγικά κείμενα. Εκτός από τις αιγυπτιακές περιγραφές περιλαμβάνει ξόρκια και θεραπείες από γειτονικούς λαούς, όπως τα ξόρκια 27 – 30 που φέρουν την σημιτική διάλεκτο, το 31 αποδίδει τη Νουβιακή γλώσσα και τα 32 και 33 την γλώσσα των Κεφτιού.¹²⁸

Ο Ιατρικός Πάπυρος του Λονδίνου, αν και συγκαταλέγεται στους ιατρικούς παπύρους του Νέου Βασιλείου, εντούτοις συνιστά ένα μη συνεκτικό εγχειρίδιο ιατρικής, καθώς το περιεχόμενο του συντίθεται επιλεκτικά από μη συνταγογραφούμενες ιατρικές περιγραφές, κυρίως όμως από μαγικές επικλήσεις και ξόρκια. Σύμφωνα με τους μελετητές του ευρήματος πολλές περιγραφές του

¹²⁴ Trevisanato, 2007: 1145 / Crawford, 2015: 66

¹²⁵ Το αντικείμενο χρονολογείται την περίοδο του Tutankhamun (1336 – 1327 π.Χ), ωστόσο υποστηρίζεται ότι αποτελεί αντίγραφο παπύρου που συντέθηκε την εποχή του Amenhotep III (1390 – 1352 π.Χ).

¹²⁶ www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=113880&partId=1 / Haider, 2001: 479

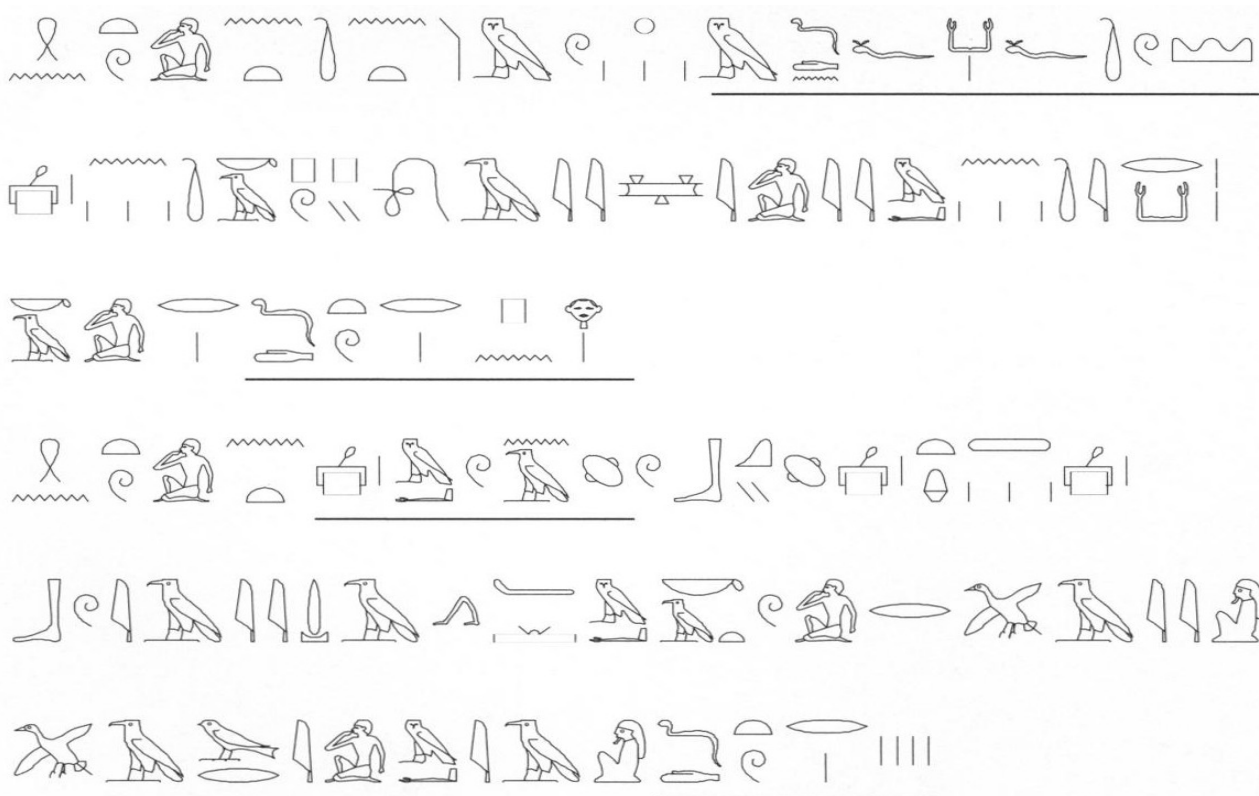
¹²⁷ www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=113880&partId=1 /

¹²⁸ Haider, 2001: 479 / C.Leake, 1952: 31

προέρχονται από παλαιότερα κείμενα που ανάγονται περίπου στο τέλος του Μέσου Βασιλείου ή την 2η Ενδιάμεση Περίοδο (17ος αι. π.Χ.)¹²⁹

Β. Ανάλυση και σχολιασμός των δυο περιγραφών

Τα δυο ξόρκια Νο 32 και 33 είναι γραμμένα σε ιερατική γραφή και αποδίδουν τη γλώσσα των Κεφτιού.¹³⁰ Για να αποδοθεί ακριβώς η φωνητική αξία της γλώσσας, χρησιμοποιήθηκε το σύστημα Group Writing, το οποίο χρησιμοποιεί ιδεογράμματα με φωνητική αξία (φωνογράμματα). Το *Group Writing* εφαρμόστηκε και για την καταγραφή τοπωνυμίων του Αιγαιακού χώρου, της Ανατολίας και της Συροπαλαιστίνης στο ταφικό μνημείο του Αμενόφι ΙΙΙ στο Kom – Hetan.¹³¹ Τα δυο ξόρκια έχουν ως εξής:

1: ΞΟΡΚΙΑ 32 ΚΑΙ 33 (Strange, 1980 : 99)

Παρά το γεγονός ότι οι δυο περιγραφές είναι γραμμένες με το συγκεκριμένο ορθογραφικό σύστημα, εντούτοις μια προσεκτικότερη μελέτη δείχνει ότι παρουσιάζουν σημαντικές μορφολογικές διαφορές. Ειδικότερα, στην περιγραφή 32, οι ακολουθίες φωνογραμμάτων είναι

¹²⁹ Haider, 2001 : 479

¹³⁰ Σύμφωνα με τους μελετητές των εξορκισμών, και οι δυο περιγραφές φέρουν την γλώσσα των Κεφτιού. Ο τίτλος του εξορκισμού 32 αναφέρεται στην γλωσσική ταυτότητα της περιγραφής. Η περιγραφή 33 δεν μας παρέχει κάποιο στοιχείο για την ταυτότητα της γλώσσας που φέρει. Η τοπική γειτνίαση της περιγραφής 33 με την 32 είναι η μόνη ένδειξη της ενδεχόμενης γλωσσικής ταυτότητας της.

¹³¹ Cline, 2014: 44 – 46 / Kyriakidis, 2002: 212 , 216 – 217.

συνεχείς, χωρίς ταξογράμματα. Αντίθετα, στο ζόρκι 33 έχουν χρησιμοποιηθεί ταξογράμματα, με αποτέλεσμα να σχηματίζονται λέξεις:

- οι ακολουθίες *p-ʒ-y* και *i-m-ε-i-ʒ* συνοδεύονται από το ταξ.ανδρικής θεότητας, στοιχείο που μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι η λέξη αποδίδει όνομα θεού.
- Η ακολουθία *w-b-k-y* συνοδεύεται από το ταξ. “πυώδους φλύκταινας”, και αποδίδει το όνομα της μολυσματικής νόσου.
- Η ακολουθία *m-ε-k-ʒ-t-w* συνοδεύεται από το ταξ. A2 που φανερώνει μια προφορική ενέργεια και
- η ακολουθία *(sʒ-b-w-i-ʒ)-y-dʒ*, από το σημείο D54, που δείχνει μια κίνηση.¹³²

Οι επικεφαλίδες των δυο περιγραφών ξεκινούν με την λέξη “*ʒnt*”, που φανερώνει το μαγικό χαρακτήρα του περιεχομένου τους. Η περιγραφή 32 φέρει τον τίτλο: “*Ξόρκι κατά της ασθένειας των Ασιατών στην γλώσσα των Κεφτιού*” (*ʒnt tw nt tʃ nt ʒmw m dd. f kʒftiʒ*). Στο ζόρκι χρησιμοποιούνται συνολικά 30 εικονογράμματα εκ των οποίων: 5 είναι δισύμφωνα (Aa18),

 (U33), (V4), (N31), (D28), 2 ανήκουν στην κατηγορία των χωρίς φωνητική αξία ταξογραμμάτων A2 και 2 αριθμητικά πληθυντικού αριθμού (Z3).¹³³ Από τα 26

φωνογράμματα το φωνόγραμμα *ʒ* (a) χρησιμοποιείται 5 φορές, είτε ως μέρος δισυμφωνικών (*sʒ*), (*wʒ*), (*kʒ*) είτε ως μεμονωμένο με το εικονόγραμμα του αετού

(G1). Το ιδεόγραμμα D36 με φωνητική αξία a (ʒ), χρησιμοποιήθηκε μόνο μια φορά (-*m-ε*), ενώ αποδίδεται 2 φορές ακολουθώντας το φωνόγραμμα *r*.¹³⁴

Το εικονόγραμμα M17 χρησιμοποιήθηκε 3 φορές ως διπλό με φωνητική αξία y. Το ίδιο σημείο (M17) που αποδίδεται φωνητικά ως i, χρησιμοποιήθηκε 4 φορές, εκ των οποίων δυο φορές ως μέρος του δισυμφωνικού σημείου *tʃ*. Τέλος το φωνόγραμμα *w* αποδόθηκε μια φορά ως μέρος

δισυμφωνικού σημείου *wʒ* και μια φορά με το ιδεόγραμμα της “σπείρας” (Z7). Το ταξ. A2 του καθιστού άνδρα με το χέρι στο στόμα χρησιμοποιήθηκε δυο φορές.¹³⁵ Το δισύμφωνο N31 έχει φωνητική αξία *hr* αλλά χρησιμοποιείται και ως ταξόγραμμα. Η περιγραφή ολοκληρώνεται με οδηγίες στην αιγυπτιακή γλώσσα: *dd, tw rε pn hr...* (“να ειπωθεί πάνω σε..”).

Η περιγραφή 33 φέρει τον τίτλο “*Ξόρκι για την Σαμούνα*” (*ʒnt nt ʒmεwnʒ*) και περιλαμβάνει συνολικά 46 εικονογράμματα,¹³⁶ εκ των οποίων: 6 σημεία λειτουργούν ως ταξογράμματα χωρίς

φωνητική αξία (2 x A40 , 2 x A2 , N18 , Y1 ,), τρία λειτουργούν και ως ταξογράμματα και φωνογράμματα (Aa2 - *whʒ*), (D54 - *jj/jw*), (F18 -

bh)¹³⁷ και 1 αριθμητικό πληθυντικού αριθμού (Z2 -) που συνοδεύει το ταξ. N18. Το Aa2 ανήκει στα τρισυμφωνικά φωνογράμματα (*whʒ*).¹³⁸ Το σημείο N18 χρησιμοποιήθηκε ως ταξόγραμμα με σημασία της “έρμηης ή ξένης γης” ή του “άρτου”. Ωστόσο έχει χρησιμοποιηθεί στο

¹³² Το εικονόγραμμα D54 χρησιμοποιείται ως ταξόγραμμα με σημασία πηγαίνω και ως φωνόγραμμα με φων. αξία *jj*

¹³³ Κουσουύλης, 2015: 38 – 39.

¹³⁴ Gardiner, 2001: 9

¹³⁵ Για τις φωνητικές αξίες βλ. Πίνακα μονοσυμφωνικών σημείων Κουσουύλη, 2015: 37 και Gardiner, 2001: 27

¹³⁶ Στα 46 εικονογράμματα δεν συμπεριλαμβάνεται το M17 M17 το οποίο αποδίδεται φωνητικά ως *y*.

¹³⁷ Για το F18 χρησιμοποιείται και ως ταξόγραμμα (Gardiner, 2001: 32)

¹³⁸ Manley, 2012: 150 / Κουσουύλης, 2015: 40

G.W. και ως φωνόγραμμα με ηχητική αξία **j** / **i**.¹³⁹ Τα υπόλοιπα 36 ιδεογράμματα λειτουργούν ως φωνογράμματα, εκ των οποίων τα 4 ανήκουν στην κατηγορία των δισυμφωνικών σημείων (U28 - *dʒ*), (D54 - *jj* / *ju*), F18, G40). Το φωνόγραμμα *y* χρησιμοποιήθηκε 3 φορές. Το φωνόγραμμα *ʒ* χρησιμοποιείται συνολικά 11 φορές, είτε με το εικονόγραμμα του αετού (G1) είτε ως το δεύτερο φώνημα δισυμφωνικών εικονογραμμάτων.¹⁴⁰ Το φώνημα *a* (*ε*) χρησιμοποιήθηκε 2 φορές. Τα φωνογράμματα X1 και X2 ανήκουν στην ίδια κατηγορία σημείων και έχουν φωνητική αξία *t*. Το εικονόγραμμα X2 λειτουργεί και ως ιδεόγραμμα με φωνητική αξία *ti* και σημαίνει “άρτος”. Η χρήση ταξογραμμάτων διευκολύνει τον σχηματισμό κάποιων λέξεων. Έτσι, οι ακολουθίες σημείων που προηγούνται των ταξογραμμάτων των θεών μάλλον σχηματίζουν ονόματα θεών: η ακολουθία *i- m-ε-i-ʒ* μπορεί να αποδοθεί ως *a- m-a-j-a*,¹⁴¹ και η ακολουθία *pʒ-y* ως *pa-ja*.¹⁴²

Γ. Παρουσίαση και Παρατηρήσεις των μεταγραφών

Στο άρθρο με τίτλο “*Indications on the Nature of the Language of the Keftiu from Egyptian Sources*” (2002) ο Ευάγγελος Κυριακίδης προτείνει την αντικατάσταση των τριών φωνημάτων *a*, *i*, *w* με οποιοδήποτε από τα πέντε φωνήεντα (*a*, *e*, *i*, *u*, *o*) των γραμμικών γραφών. Ειδικότερα:

ΞΟΡΚΙ No 32:¹⁴³

s(a,i) - n - t(a,i) - ka - pV - pi - wV - i(a,u) ' (j,a) - i(a,u) - mV - n - t(a,i) - r(a,i) - ku - ka - r(a,i)

ΞΟΡΚΙ No 33:

w - b - qi (det.disease) s(a,i) - ti - s(a,i) - bu - '(a,i) - j(a,u) - (-)sV - hV - mV - ka - tu (det.seated man with hand on mouth) r - pV - j(a,u) (det.god)- p(a,i) - ur '(a,i) - ma - j - a (det. god)

Οι παραπάνω μεταγραφές βασίστηκαν σε προγενέστερα παραδείγματα, εκείνα των J.Vercoutter και J.Strange:

Μεταγραφές Vercoutter (1956):¹⁴⁴

ΞΟΡΚΙ No 32:

¹³⁹ Gardiner, 2001: 487

¹⁴⁰ Τα δισυμφωνικά σημεία με 2ο συστατικό το *ʒ*: *dʒ*, *sʒ*, *pʒ*. και το τρισυμφωνικό *whʒ*

¹⁴¹ Το μονοσύμφωνο M17 με φωνητική αξία *i*, μερικές φορές αποδίδεται ως *A* όταν βρίσκεται στην αρχή μιας λέξης. Gardiner, 2001: 27

¹⁴² Η ακολουθία φωνογραμμάτων *imʒ* παρουσιάζει ηχητική ομοιότητα με την λέξη **a- ma-ja** και η ακολουθία *pʒ ʒy* με τον όρο **pa-ja**. Ο δεύτερος όρος συναντάται σύμφωνα με τους ερευνητές σε πτώση δοτική, **Pa-ja-wo-ne**, εξού και η κατάληξη *-wo-ne* και διαβάζεται στην πινακίδα της γραμμικής B KN V52+52 bis +8285. (Chadwick, Killen, Olivier 1971: 316 / Τσαγράκης, 2015: 434 - 435). Ο πρώτος όρος αποδίδεται ταιριάζει φωνητικά και με την λέξη *e-ma-a* που διαβάζεται σε πινακίδες γραμμικής B της Κνωσού (KN D 411 +511, KN X 9669), της Πύλου (PY Tn 316, PY Un 219, PY Nn 1357, και της Θήβας (TH Of 31.3). Οι δυο τελευταίες λέξεις αποδίδουν ονόματα ελληνικών θεράποντων θεών. (Τσαγράκης, 2015: 644, 654 / Chadwick, Killen, Olivier, 1971: 158)

¹⁴³ Kyriakidis, 2002: 213-214

¹⁴⁴ Owens, 2007: 288

sa – an – ta – ka – pa – pi – wa – ya – a – ya – ma(i,u) – a(i,u) – ta – ra – ku –ka – ra

ΞΟΡΚΙ No 33:

sa – ti – sa – ba – i – ya – da – (i,ou) – ha – ma(i,ou) – ka – tou – r(a) – ti – ya – our –i (ο μέγας) – a – mi(i,ou) – i

Μεταγραφές Strange (1980):¹⁴⁵

ΞΟΡΚΙ No 32:

sʒ – n – tʒ – kʒ – pw – py – wʒ – y – ʔ – y – mʒ – n – tʒ – r – kʒ – kʒ – ʔ – r

ΞΟΡΚΙ No 33:

sʒ – t- sʒ – b – w – ʔ – ʒ – y – dʒ – hw – mʒ – k – ʒ – t – w – r – tʒ – y – p – ʒ – wr – ʔ – mʔ – ʔʒ

Εστιάζοντας στα σημαντικότερα σημεία, παρατηρούμε ότι:

1. οι Strange και Vercoutter μεταγράφουν το ως **tʒ**, ενώ ο Κυριακίδης το αποδίδει ως **pʒ**.¹⁴⁶
2. Ο Vercoutter διαφοροποιείται στον σχηματισμό συλλαβών, εφόσον αποδίδει φωνολογικά τα μακρά φωνήματα **ʒ** (a) και **y** (i), σχηματίζοντας συλλαβές που αρχίζουν με φωνήεν (-an -, -ya-).
3. Στην αιγυπτιακή γραφή απουσιάζουν τα φωνήεντα e και o, τα οποία αποδίδονται από τα a, i, y, w. Ο Κυριακίδης προτείνει την αντικατάσταση των παραπάνω από τα 5 συλλαβογράμματα (a,e,i,o,u) των γραμμικών (όπου V, τότε οποιοδήποτε φωνήεν), ή σε άλλες περιπτώσεις την εναλλαγή των τριών φωνηέντων (a,i,u).¹⁴⁷
4. Στο ξόρκι 32 ο Strange μεταγράφει το ιδεόγραμμα ως **i**, (kʒ-kʒ-ʔ-rʔ).¹⁴⁸ Το σημείο A2 λειτουργεί ως ταξόγραμμα, με σημασία: “μιλώ”, “σκέφτομαι”, “τρώω”, “πίνω”. Το σημείο χρησιμοποιείται και στο τέλος της λέξης “ξόρκι” (*ʒnt*).¹⁴⁹
5. Στο ξόρκι 32 απουσιάζει και από τα τρία παραδείγματα η μεταγραφή του σημείου **hr**, το οποίο εκτός από ταξόγραμμα, διαθέτει φωνητική αξία **hr**.¹⁵⁰
6. Στο ξόρκι 33 χρησιμοποιείται η ακολουθία των εικονογραμμάτων X1, X2, N18 (ή X3) και Z3 , που σημαίνει “άρτος”.¹⁵¹ Στην συγκεκριμένη περίπτωση το X1 αποδίδεται

¹⁴⁵ Strange, 1980: 100

¹⁴⁶ Kyriakidis, 2002: 213 . Ο Κυριακίδης επισημαίνει ότι οι Strange και Helck αποδίδουν το συγκεκριμένο σημείο ως **tʒ**. Το σημείο αποδίδεται από τον A. Gardiner ως **pʒ** (G40), ενώ η φωνητική αξία **tʒ** αποδίδεται στο εικονόγραμμα της πάπιας με λυγισμένα τα πόδια (G47).(A. Gardiner, 2001: 472 / Allen, 2010: 434 / Bill Petty, 2012: 51, 53). Επίσης, στην αιγυπτιακή γραμματική η ακολουθία **pʒy** λειτουργεί ως δεκτική αντωνυμία – προσδιοριστής γένους αρσενικού (σημ. “εκείνος”). Κουσουλής, 2015: 58

¹⁴⁷ Kyriakidis, 2002: 213

¹⁴⁸ Strange, 1980: 99

¹⁴⁹ Κουσουλής, 2015: 42. / (Gardiner, 2001: 32, 442) / Η λέξη *ʒnt* + det.A2 σημαίνει το προφορικό σκέλος της μαγικής επίκλησης (Ritner, 2008: 38, 40)

¹⁵⁰ Κουσουλής, 2015: 38, 42. Το σημείο N31 ανήκει στην κατηγορία των δισυμφωνικών λογογραμμάτων με φωνητική αξία **hr**. Η σημασία του ως ταξογράμματος είναι: ταξίδι, ταξιδεύω, δρόμος. /J. Allen, 2010: 25 – 26, / Gardiner, 2001: 489

¹⁵¹ Collier, και Manley, 2001: 37 – 38, 160. Τα τρία ideograms ανήκουν στην κατηγορία των αρτοσκευασμάτων. Η ακολουθία χρησιμοποιείται στην αιγυπτιακή φόρμουλα προσφοράς. Η συγκεκριμένη χρήση του ενδεχομένως

φωνολογικά ως *t* . Τα X1 και N18 μεταγράφονται ως *ti*.

Εάν λοιπόν μεταγραφούν τα σημεία που παραλείπονται τότε οι μεταγραφές αποδίδονται ως εξής:

ΞΟΡΚΙ No 32:¹⁵²

sʒ - n - ti - kʒ - p - w - p - y - wʒ - y - (hr) - i - y - m - ε - n - ti - r(ε) - kʒ - kʒ - r(ε).
dd.tw rε pn hr...

s (a,e) - n - ti - k(a,e) - pw - pi - w(a,e) - i - (kr) - i - i - m(a,e) - n - ti - r(a,e) - k(a,e) - k(a,e) - r(a,e)

ΞΟΡΚΙ No 33:

w - b - k - y , *sʒ - ti*   *- sʒ - b - w - i - ʒ - y - dʒ - h -* *- m - ε - k - ʒ - t*
- w - *- rε - pʒ - y -* *- pʒ - w - r - i -* *- m - ε - i - ʒ*
w - b - k - y - sʒ - t - i - sʒ - b - w - i - ʒ - y - dʒ - h - m - ε - k - ʒ - t - w - rε - pʒ - y - pʒ
- w - r - i - m - ε - i - ʒ . dd.tw rε 4

w - b - q - i - sa - ti - sa - bw - i - a - i - da - k (a,i,e,u,o) - ma(e) - ka - tw - ra - pa - i (det. god)
- pa - w - r - i - m - a - i - a (det. god)

Δ. Δομή των δυο εξορκισμών: Προβληματισμοί και Υποθέσεις

Η διαφορετική δομή και ορθογραφία των δυο περιγραφών, καθώς και η απουσία ενδείξεων που να δείχνουν την προέλευσή της 33, έθεσε ερωτήματα όπως εάν ο γραφέας τους ήταν το ίδιο πρόσωπο, και εάν γνώριζε την γλώσσα των Κεφτιού. Είναι λοιπόν ενδιαφέρον να εξετάσουμε τα συγκεκριμένα ερωτήματα και να προσπαθήσουμε να γνωρίσουμε, όσο είναι εφικτό, τους ανθρώπους που κρύβονται πίσω από τα συγκεκριμένα κείμενα. Αν και τα δυο ζόρκια δεν μας παρέχουν επαρκή στοιχεία για να απαντήσουμε με ασφάλεια στα παραπάνω ερωτήματα, εντούτοις μας επιτρέπουν να διατυπώσουμε κάποιες υποθέσεις.

Ο γραφέας του εξορκισμού 32 χρησιμοποίησε ιδεογράμματα με φωνητική αξία, για να αποδώσει πιστά τους ήχους της φράσης. Η συνεχής ροή των σημείων, των οποίων η χωροταξία συνδέεται άρρηκτα με την φωνητική τους αξία, δικαιολογεί την πρόθεση του υποκειμένου. Ενδεικτικό παράδειγμα συνιστούν οι ακολουθίες *sʒ-n-tiʒ / sa-n-ti-*, και *-m-ε-n-tiʒ / ma-n-ti-*, όπου ο γραφέας χρησιμοποίησε τα σημεία *n*, *t* αντί *d*. Το παραπάνω παράδειγμα και η απουσία ταξογραμμάτων (προσδιοριστικών ιδεογραμμάτων) στο τέλος των λέξεων υποδηλώνουν ότι είτε το υποκείμενο δεν γνώριζε την σημασία των λέξεων, είτε η χρήση τους να μην ήταν απαραίτητη, εφόσον το ζόρκι απευθυνόταν σε πρόσωπα που γνώριζαν την γλώσσα. Στο ζόρκι 33 η χρήση ταξογραμμάτων δείχνει την πρόθεση του υποκειμένου να σχηματίσει λέξεις και να σηματοδοτήσει το περιεχόμενό τους. Ενδεικτικό παράδειγμα συνιστούν οι ακολουθίες *samawna* και *w-b-k-y*, όπου χρησιμοποιήθηκε το ταξ. Aa2 της πυώδους φλύκταινας .¹⁵³ Ο Kyriakidis συμπεραίνει ότι το ταξ. A2 στο τέλος της

δείχνει το νόημα της ακολουθίας που προηγείται : *sa-ti*

¹⁵² Στο ζόρκι 32 έχει μεταγραφεί το σημείο N31 ως *hr*. στο ζόρκι 33 έχει μεταγραφεί το D54 ως *iw*.

¹⁵³ Το Aa2 ανήκει στην κατηγορία των τρισυμφωνικών σημείων με φωνητική αξία *whʒ*. Όταν χρησιμοποιείται ως determinative σημαίνει ασθένεια. (Manley, 2012: 150 / Κουσουλής, 2015: 40)

ακολουθίας *-m-ε-kʒ-t-w-* (makatu) δείχνει την χρήση ενός ρηματικού τύπου.¹⁵⁴ Η χρήση συνολικά 8 ταξογραμμμάτων, εκ των οποίων μόνο τα δυο έχουν και φωνητική αξία,¹⁵⁵ μας οδηγεί στην υπόθεση ότι ο γραφέας γνώριζε ή τουλάχιστον ήθελε να προσδιορίσει το νόημα των λέξεων.¹⁵⁶ Στο ξόρκι 33 χρησιμοποιήθηκαν και ακολουθίες ιδεογραμμμάτων που στην αιγυπτιακή γλώσσα και γραφή έχουν σημασία.¹⁵⁷

Συνοψίζοντας τις παραπάνω παρατηρήσεις, συμπεραίνουμε ότι το ξόρκι 32 είναι προφανώς μια μαγική ρήση, για το περιεχόμενο της οποίας, εκτός από την πληροφορία της προέλευσής της, δεν είναι δυνατόν να διεξάγουμε ασφαλή και έγκυρα συμπεράσματα για το εννοιολογικό της περιεχόμενο, μέχρις ότου αναγνωρισθεί και διαβασθεί η γλώσσα. Επιπλέον, στην ίδια περιγραφή δεν χρησιμοποιήθηκαν ταξογράμματα θεοτήτων, είτε επειδή δεν αναφέρονται θεωνύμια, είτε για τους λόγους που προαναφέρθηκαν. Στην περιγραφή 33 χρησιμοποιήθηκαν δυο ταξογράμματα ανδρικής θεότητας, ένδειξη ότι πρόκειται για μια επίκληση σε δυο ανδρικές θεότητες ή για μια αναφορά σε ένα θεό και ένα δαίμονα. Η χρήση προσδιοριστικών σημείων σε συνάρτηση με την απουσία οποιασδήποτε ένδειξης για την γλώσσα της περιγραφής 33, δημιουργεί αμφιβολίες για την μινωϊκή της ταυτότητα. Οι Strange και Vercoutter υποστηρίζουν ωστόσο ότι τα δυο ξόρκια γράφηκαν από το ίδιο πρόσωπο που πιθανότατα γνώριζε την γλώσσα των Κεφτιού και γι' αυτό τον λόγο και χρησιμοποίησε προσδιοριστικά στο ξόρκι 33.¹⁵⁸

Κεφάλαιο 2ο:

Ενδείξεις και Επιχειρήματα υπέρ της Μινωϊκής Ταυτότητας των Εξορκισμών

Με αφορμή τον τίτλο του εξορκισμού 32, επανεξετάζεται το ερώτημα της γεωγραφικής προέλευσης των Κεφτιού. Σύμφωνα με γραπτά κείμενα και απεικονίσεις της 18ης Δυναστείας, οι Κεφτιού ήταν ένας από τους λαούς που ζούσε στην περιοχή της Νοτιοανατολικής Μεσογείου και διατηρούσε εμπορικές και διπλωματικές σχέσεις με την Αίγυπτο αλλά και με την ευρύτερη περιοχή της Συροπαλαιστίνης και της Μεσοποταμίας.¹⁵⁹ Ο όρος *kʒftiw* αναγνωρίζεται σε περίπου 28 επιγραφικά κατάλοιπα του Νέου Βασιλείου, τα οποία εντοπίζονται την περίοδο της 18ης Δυναστείας.¹⁶⁰ Μεταξύ άλλων, η λέξη αναφέρεται στους ιατρικούς παπύρους Ebers, Hearst και Λονδίνου, σε ένα σχολικό πάπυρο, σε μια ενεπίγραφη ταφική στήλη αγάλματος του Αμενόφι ΙΙΙ στο Kom – el Hetan .¹⁶¹ Οι Κεφτιού απεικονίζονται επίσης σε περίπου 25 επιτοίχιες ενεπίγραφες

¹⁵⁴ Το det. A2 σημαίνει: μιλάω, σκέφτομαι, τρώω, πίνω. Η συγκεκριμένη ακολουθία πιθανότατα σημαίνει μια από τις παραπάνω ενέργειες.

¹⁵⁵ Aa2, D54

¹⁵⁶ Το det.parygus έχει σημασία του βιβλίου, του ρ. διαβάζω, το σύμπλεγμα των ideograms του “άρτου” χρησιμοποιούνται στην egyptian libation formula και σημαίνουν την προσφορά σε άρτο, και το det. του καθιστού άνδρα με το χέρι στο στόμα σημαίνει την ενέργεια ή το αντικείμενό της που έχει σχέση με τον λόγο. Δεδομένου της χρησιμότητας και της σημασίας των ταξογραμμμάτων στην αιγυπτιακή γραφή μπορούμε να εικάσουμε ότι η λέξη που προηγείται του ταξ.των άρτων σχετίζεται μάλλον με προσφορά σε θεότητα ή με άρτο, το ταξόγραμμα του παπύρου έχει σχέση με την γραφή και το διάβασμα και το ταξ.του άνδρα με μια προφορική ενέργεια.

¹⁵⁷ Η ακολουθία wr σημαίνει μέγας, και η ακολουθία *pʒy* χρησιμοποιείται ως δεικτική αντωνυμία γένους αρσενικού. Κουσουλής, 2015: 39, 58. / Manley and Collier, 2001: 15

¹⁵⁸ Strange, 1980: 100

¹⁵⁹ Cline, 2014: 19. Ο Cline υποστηρίζει ότι οι Κεφτιού ήταν Μινωίτες. Στο ανάκτορο Mari στην Μεσοποταμία ανακαλύφθηκαν πινακίδες όπου καταγράφονται αντικείμενα κατασκευασμένα σύμφωνα με τον τρόπο των Κεφτιού. Ο όρος των Κεφτιού στις πινακίδες της Μεσοποταμίας και της Συροπαλαιστίνης αποδίδεται ως Caphtor ή Kaptaru (σελ.13). Aruz, 2009: 3-6 / Σε τάφους αιγυπτίων αξιωματούχων, [Rekhmire (επί βασ. Tuthmosis III), Anenemhab, Kenamun, Senenmut, Amenuser, Antef] απεικονίζονται ή αναγράφεται το όνομα των Κεφτιού. Οι Κεφτιού μαζί με άλλους λαούς απεικονίζονται να φέουν δώρα στους φαραώ. (Strange, 1980: 45 – 67).

¹⁶⁰ Vercoutter, 1954: 63-64

¹⁶¹ Kyriakidis, 2002: 217 – 219 / Καρέτσου, 2000: 16 – 17

τοιχογραφίες, κυρίως σε τάφους αξιωματούχων, να αποδίδουν τιμές στον φαραώ φέροντας πολύτιμα δώρα.¹⁶² Σύμφωνα με συμπεράσματα που διεξήχθησαν από την μελέτη των απεικονιστικών αναπαραστάσεων, δεν είναι λίγοι οι ερευνητές που διατύπωσαν την θέση ότι οι Κεφτιού ταυτίζονταν με τους Μινωίτες.¹⁶³ Η μινωϊκή ταυτότητα τεκμηριώνεται με επιχειρήματα που προκύπτουν μέσα από την αναγνώριση μινωϊκών ενδυματολογικών στοιχείων, κόμμωσης και αντικειμένων σε επιτοίχια αναπαραστάσεις και από υποθέσεις που συνάγονται από την ανάγνωση γραπτών πηγών.¹⁶⁴

Η χρονολόγηση του παπύρου του Λονδίνου την ΥΜ ΙΙΑ1 – ΥΜ ΙΙΑ2¹⁶⁵ οδήγησε κάποιους ερευνητές στην υπόθεση ότι τα ξόρκια αποδίδουν την μυκηναϊκή γλώσσα, εφόσον κατά την παραπάνω περίοδο η Κρήτη είχε περιέλθει υπό τον στρατιωτικό και πολιτικό έλεγχο των Μυκηναίων.¹⁶⁶ Τα ενεπίγραφα ευρήματα της γραμμικής Β στην Κνωσό δεν αποδεικνύουν ότι οι γηγενείς πληθυσμοί ομιλούσαν απαραίτητα την μυκηναϊκή γλώσσα. Οι πινακίδες γραμμικής Β κατατάσσονται στην κατηγορία των λογιστικών αρχείων που κατέγραφαν την τοπική παραγωγή και την διανομή προϊόντων και μετάλλων σε ιδιώτες. Επομένως τα ενεπίγραφα που βρέθηκαν κυρίως στο ανάκτορο της Κνωσού κατά την ΥΜ ΙΙΙ περίοδο αποδίδουν προφανώς την γλώσσα των επικυρίαρχων Μυκηναίων. Η συμβίωση των γηγενών πληθυσμών του νησιού με μια μυκηναϊκή κυρίως στρατιωτική ελίτ είχε ως αποτέλεσμα την αφομοίωση από τους δεύτερους μινωϊκών στοιχείων (όπως χρήση μινωϊκών λέξεων, υιοθέτηση λατρευτικών πρακτικών και θρησκευτικών και καλλιτεχνικών προτύπων). Η γραφή δεν αντανάκλα συνεπώς απαραίτητα την καθομιλούμενη γλώσσα ούτε και τους τοπικούς ιδιωτισμούς, εφόσον συνιστούσε αποκλειστικά ένα διοικητικό εργαλείο οργάνωσης και απογραφής των ανακτορικών κέντρων.¹⁶⁷ Η παραπάνω υπόθεση της μυκηναϊκής προέλευσης των εξορκισμών αντικρούεται και από την ανακάλυψη μιας ενεπίγραφης στήλης στο ταφικό μνημείο του Αμενόφι στο Kom el Hetan, όπου αναγράφονται τα ονόματα των Κεφτιού και Τανάγια (Tanaya) μαζί με τοπωνύμια της Κρήτης και της Ηπειρωτικής Ελλάδας αντίστοιχα. Η στήλη εκτός από τις επαφές της Αιγύπτου κατά την ΥΜ ΙΙΑ με τον Αιγαιακό χώρο, δείχνει ότι οι Αιγύπτιοι διαχώριζαν τους δυο λαούς.¹⁶⁸

Η συγκεκριμένη εργασία αποδεχόμενη την θεωρία της μινωϊκής προέλευσης των Κεφτιού οδηγείται στο συμπέρασμα ότι η γλώσσα που φέρει τουλάχιστον το ξόρκι 32 είναι μινωϊκή και συνεπώς είναι δυνατόν να διαβασθεί και σε ενεπίγραφο της Γραμμικής Α. Όσον αφορά την περιγραφή 33, το μόνο ενδεικτικό στοιχείο που μας επιτρέπει να εικάσουμε ότι είναι επίσης μινωϊκή, είναι η γειτνίαση της με την περιγραφή 32.

Κεφάλαιο 3ο: Εισαγωγή στις Αιγαιακές Γραφές

¹⁶² Vercoutter, 1954: 63 – 64 / Strange, 1980: 21 – 23, 58 – 67 / Cline, 2014: 23 / Aruz, 2009: 8, 260 / Koehl, 2009: 270 – 271. / Younger and Rehak, 2008: 157

¹⁶³ Η συγκεκριμένη θεωρία αντικρούεται από άλλους ερευνητές όπως ο Wainwright, που υποστηρίζουν ότι οι Κεφτιού ζούσαν στην Κίλικία. (“Asiatic Keftiu”), 1952: 199. Ο Wainwright διαβάζει στο ξόρκι 32 τρία ονόματα θεών της Ανατολίας: Sandas / Sandokos, Kubaba (Κυβέλη), Tarku. Στο συγκεκριμένο άρθρο του Keftu (1931), ο ερευνητής υποστηρίζει την άποψη της ανατολικής προέλευσης των Κεφτιού, μια θέση την οποία στηρίζει στην ερμηνεία των καλλιτεχνικών αναπαραστάσεων των Κεφτιού σε αιγυπτιακά κατάλοιπα.

¹⁶⁴ Cline, 2014: 24 - 25

¹⁶⁵ Ο Amenhotep III (1390 – 1352) βασιλεύσε περίπου την ΥΜ ΙΙΑ1 -ΥΜ ΙΙΑ2,. Οι Akhenaten (1352 – 1336), Tutankhamun (1336 – 1327), Ay (1327 – 1323) Horemheb (1323 – 1295) ανάγονται στην ΥΜ ΙΙΑ2 – ΥΜ ΙΙΒ1. (Cline, 1991: 10 – 11, 27)

¹⁶⁶ Betancourt, 2008: 219 / Shelmerdine and Bennet, 2008: 292. Οι πινακίδες της γραμμικής Β που βρέθηκαν στην Κνωσό χρονολογούνται την LM ΙΙΑ

¹⁶⁷ Preston, 2008: 311-313 / Ruiperez and Melena, 1996: 97 -100 / Renfrew, 2009: 140 – 141, 161 - 162 Γιαννόπουλος, 2016: 264

¹⁶⁸ Strange, 1980: 24 – 25 / Cline, 2014: 40, 44 - 46 / O'Connor – Cline, 1998: 239, 244 – 246/ Koehl, 2009: 270

Στο προηγούμενο κεφάλαιο εκθέσαμε τους λόγους για τους οποίους καταλήξαμε στο συμπέρασμα ότι η γλώσσα τουλάχιστον του εξορκισμού 32 είναι μινωϊκή και πιθανότατα μπορεί να διαβασθεί σε ενεπίγραφα κατάλοιπα της Γραμμικής Α. Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο κρίνεται σκόπιμο να εστιάσουμε στην παρουσίαση των γραφικών συστημάτων που αναπτύχθηκαν στον αιγαιακό χώρο, και πιο συγκεκριμένα στην Κρήτη, κατά την διάρκεια της 2ης χιλιετίας π.Χ, προκειμένου να κατανοήσουμε αρχικά τους περιορισμούς και τις δυσκολίες που πρόκειται να αντιμετωπίσουμε στην ανεύρεση παράλληλων λέξεων και δευτερευόντος να γνωρίσουμε τα συγκεκριμένα συστήματα γραφής.

Οι ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν στις αρχές του 20ού αιώνα στην τοποθεσία Κεφάλαι της Κνωσού στην Κρήτη από τον Arthur Evans, έφεραν στο φως πήλινες πινακίδες, σφραγίδες και άλλα ευρήματα που έφεραν στις επιφάνειες τους χαραγμένα σύμβολα (εικονογράμματα). Από τότε μέχρι σήμερα έχουν ανακαλυφθεί πληθώρα παρόμοιων ενεπίγραφων, τα οποία φανερώνουν ότι στον αιγαιακό χώρο χρησιμοποιήθηκαν διαδοχικά, ή και ταυτόχρονα για σύντομα χρονικά διαστήματα, τουλάχιστον δυο διαφορετικά γραφικά συστήματα, που χρονολογούνται περίπου από το 2000 – 1200 π.Χ. Ο Evans διέκρινε τρία διαφορετικά συστήματα γραφής : την εικονογραφική ή ιερογλυφική, την γραμμική Α και την γραμμική Β γραφή.¹⁶⁹ Όσον αφορά την πρώτη γραφή, ο Evans την ονόμασε “Κρητική Ιερογλυφική” καθώς εστίασε σε μορφολογικές ομοιότητες των συμβόλων με τα αντίστοιχα αιγυπτιακά. Η συγκεκριμένη θεωρία σύντομα απορρίφθηκε, καθώς αποδείχθηκε ότι η φωνητική αξία των κρητικών ιερογλυφικών δεν αντιστοιχούσε με τα αιγυπτιακά παράλληλα και από το γεγονός ότι τα κρητικά ιερογλυφικά ήταν μια συλλαβογράμματα γραφή, που επινοήθηκε και χρησιμοποιήθηκε αποκλειστικά στην Κρήτη.¹⁷⁰ Η ανακάλυψη ευρημάτων που φέρουν κρητικά ιερογλυφικά και γραμμική Α στον ίδιο χώρο οδήγησε στο συμπέρασμα ότι για ένα σύντομο χρονικό διάστημα οι δυο γραφές χρησιμοποιούνταν παράλληλα, χωρίς ωστόσο να τεκμηριώνεται η υπόθεση ότι η γραμμική Α προήλθε από την ιερογλυφική.¹⁷¹

Η συνύπαρξη διαφορετικών γραφών στο νησί κατά την ίδια χρονική διάρκεια μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι απέδιδαν διαφορετικές γλώσσες ή διαλέκτους, μια άποψη η οποία συμφωνεί και με τις ομηρικές πηγές. Συγκεκριμένα στην *ραψωδία τ της Οδύσσειας* αναφέρεται ότι κατά την μυκηναϊκή εποχή στο νησί ομιλούνταν περισσότερες από μια γλώσσες, εκ των οποίων μια ήταν η μυκηναϊκή, μια πελασγική και μια ετεοκρητική.¹⁷² Θα μπορούσε παράλληλα να διατυπωθεί και η υπόθεση ότι η ίδια γραφή θα μπορούσε να αποδώσει και διαφορετικές γλώσσες και γλωσσικά ιδιώματα, ή θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για διαφορετικούς σκοπούς και λειτουργίες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η γραμμική Β, όπου φαίνεται ότι δεν αποδίδει επακριβώς τις φωνητικές αξίες της μυκηναϊκής γλώσσας. Οι ερευνητές της γραφής έχουν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι οι αδυναμίες του συστήματος οφείλονται στο γεγονός ότι μινωϊτες γραφείς κλήθησαν να προσαρμόσουν την γραμμική Α στις ανάγκες και απαιτήσεις ενός γραφειοκρατικού συστήματος διοίκησης, το οποίο θα απέδιδε την μυκηναϊκή γλώσσα.¹⁷³ Και οι τρεις τύποι γραφής ανήκουν στη κατηγορία των συλλαβικών γραφών, περιλαμβάνοντας η καθε μια περίπου μέχρι 100 εικονογράμματα, τα οποία αποδίδουν συλλαβές (συλλαβογράμματα). Εκτός από τα συλλαβογράμματα, χρησιμοποιούνταν επίσης και ιδεογράμματα που απεικόνιζαν και απέδιδαν φωνητικά την σημασία μιας λέξης, καθώς και σημεία αρίθμησης και μέτρησης¹⁷⁴.

¹⁶⁹ Chadwick, 2010: 33

¹⁷⁰ Evans, 1909: 19

¹⁷¹ Flouda, 2013: 145 / Ruizperez – Melena, 1996: 26 / Karnava, 2015: 139

¹⁷² Ομήρου, Οδύσσεια (μτφρ. Καζαντζάκη – Κακριδή), ραψ., τ, στιχοι: 173 – 177: “...πολιτείες έχει ενήντα, μύριοι, αρίφνητοι ζουν πάνω άνθρωποι, κι είναι πολλές οι γλώσσες τους ανάκατες. Θρέφει Αχαιοὺς ἡ Κρήτη, και βέρονος Κρητικούς αντρόκαρδους, και Δωριείς που ζουν σε τρεις φυλές, και ακόμη Κύδωνες και Πελασγούς αρχόντους...” / Γιαννόπουλος, 2016: 133 : η ιερογλυφική βρέθηκε στην Βόρεια Κρήτη (Κνωσό, Μάλλια) ενώ Γραμμική Α στην Νότια Κρήτη (Φαιστό, Αγία Τριάδα)

¹⁷³ Γιαννόπουλος, 2016: 128

¹⁷⁴ Younger – P. Rehak, 2008: 174 / Flouda, 2013: 144

Α. Κρητική ιερογλυφική γραφή

Η εικονογραφική, ή κατά τον Evans “κρητική ιερογλυφική γραφή” συναντάται σε ευρήματα της Μέσης Μινωϊκής Περιόδου, περ. 2100/1900 – 1625/1600 π.Χ. Πρόκειται για το πρωιμότερο από τα αιγαιακά γραφικά συστήματα, που χρησιμοποιεί ταυτόχρονα ιδεογράμματα και συλλαβογράμματα.¹⁷⁵ Τα εικονογράμματα αντλούν την θεματική τους και τον σχεδιασμό τους από φυτικά μοτίβα, μορφές ζώων και ανθρώπων, μέρη ανθρώπινου σώματος και γεωμετρικά σχήματα. Η συγκεκριμένη γραφή βρέθηκε μέχρι στιγμής σε περίπου 400 αντικείμενα, κυρίως σε σφραγιδόλιθους και σφραγίσματα, σε πήλινες και λίθινες πινακίδες, σε ράβδους, σε δισκία με οπή ανάρτησης, σε μια λίθινη επιγραφή και σε ένα χάλκινο πέλεκυ.¹⁷⁶ Τα περισσότερα ενεπίγραφα αντικείμενα προέρχονται κυρίως από την βόρεια Κρήτη: τα Μάλλια (Qartier Mu, και ανάκτορο), από το ανάκτορο στον Πετρά (Σητεία), από την Κνωσό (δυτική πτέρυγα του ανακτόρου) αλλά και την Φαιστό.¹⁷⁷ Σύμφωνα με τους Godart και Olivier συνολικά 102 ενεπίγραφα ιερογλυφικής ανακαλύφθηκαν στην Κνωσό, 106 στα Μάλλια, αλλά και εκτός Κρήτης, όπως ένα εύρημα στα Κύθηρα και τρία στην Σαμοθράκη.¹⁷⁸ Τα ευρήματα που βρέθηκαν στο Qartier Mu (Μάλλια) χρονολογούνται περίπου στο τέλος της MM II, ενώ τα παράλληλα που βρέθηκαν στο ανάκτορο των Μαλλίων ανήκουν στην MM III. Τα ενεπίγραφα ιερογλυφικής που ανακαλύφθηκαν στο ανάκτορο της Κνωσσού χρονολογούνται μεταξύ των MM II και MM III.¹⁷⁹

Η κρητική ιερογλυφική φέρει περίπου 95 συνολικά εικονογράμματα, εκ των οποίων τα 30 είναι ιδεογράμματα και τα υπόλοιπα είναι συλλαβογράμματα. Σύμφωνα με τους μελετητές της, περίπου 10 – 15 απαντώνται και στην γραμμική Β, στοιχείο που βοηθά την μερική φωνητική τους ανάγνωση.¹⁸⁰

Από τα ενεπίγραφα της κρητικής ιερογλυφικής εστιάζουμε στους μινωικούς σφραγιδόλιθους, οι οποίοι λόγω της πολυσημίας και της πολυχρηστικότητάς τους, παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, εξαιτίας αφενός του εξαιρετικά μικρού τους μεγέθους,¹⁸¹ και αφετέρου της μοναδικής αισθητικής και της λεπτομερούς αναπαράστασης των αντικειμένων που εικονίζουν. Τα ευρήματα φέρουν διάφορα σχήματα (κώνοι, σφαιρικοί, παραλληλόγραμμοι) και σε κάποιες περιπτώσεις περισσότερες από μια σφραγιστικές επιφάνειες. Η αναγραφή μιας καθορισμένης ακολουθίας εικόνων φαίνεται ότι μετέτρεψε σταδιακά τα αντικείμενα σε εργαλεία γραφής και ανάγνωσης, αρχικά ενός μηνύματος και εν συνεχεία μιας κωδικοποιημένης φράσης, που μπορούσε να αναγνωρισθεί μόνο από όσους

¹⁷⁵ Flouda, 2013: 147 / Karnava, 2015: 139 - 140

¹⁷⁶ Σύμφωνα με τον Hooker, η γραφή του πέλεκυ του Αρκαλοχωρίου φέρει εικονογράμματα παρόμοια με εκείνα που αναγράφονται και στον Δίσκο της Φαιστού. (Hooker, 2011: 41), ο πέλεκυς του Αρκαλοχωρίου φέρει περίπου 15 εικονογράμματα, τα οποία παρουσιάζουν ομοιότητες με τα μισά σύμβολα του δίσκου της Φαιστού (Γιαννόπουλος, 2016: 141) / Σύμφωνα με τον Godart τα σύμβολα του αντικειμένου δεν σχετίζονται με εκείνα του Δίσκου της Φαιστού. Το αντικείμενο μάλλον έχει θρησκευτικό χαρακτήρα επειδή βρέθηκε σε ιερό σπήλαιο μαζί με άλλα αναθήματα. (Owens, 2007: 194) / www.people.ku.edu/~jyounger/LinearA/, / Γιαννόπουλος, 2016: 134.

¹⁷⁷ Owens, 2007: 198 – 200 / Karnava, 2015: 399 / J.Younger – P.Rehak, 2008: 175

¹⁷⁸ Godart et Olivier, 1996 : 21 (Corpus Hieroglyphicarum Inscriptionum Cretae, Etydes Cretoises, 31, CEFAEL 1996 – 2018 Ecole Francaise d' Athenes)

¹⁷⁹ Godart – Olivier, 1996: 27 -28 (όπως παραπάνω)

¹⁸⁰ Γιαννόπουλος, 2016: 140

¹⁸¹ Λόγω του εξαιρετικά μικρού τους μεγέθους αποτελούσαν εύχρηστα αντικείμενα καθώς μπορούσαν να μεταφερθούν εύκολα. Γενικότερα, συνιστούν χρήσιμα εργαλεία ανάγνωσης του παρελθόντος, εφόσον η χρήση τους προϋποθέτει την οργάνωση και λειτουργία μιας διοικητικής αρχής, την διάρθρωση μιας ιεραρχικής κοινωνίας και την λειτουργία ενός διευρυσμένου οικονομικού δικτύου. Επίσης η χρήση σφραγίδας υποδηλώνει την κατοχή του αντικειμένου όπως και τον ρόλο αυτού που την χρησιμοποιεί. Εκτός από τον εργαλειακό τους χαρακτήρα, έχουν και ιδιαίτερη καλλιτεχνική αξία καθώς μας πληροφορούν για τις καλλιτεχνικές τάσεις και επιρροές της εκάστοτε εποχής.

την γνώριζαν.¹⁸² Αρχικά, η κάθε εικόνα απέδιδε φωνολογικά και σημασιολογικά μια λέξη, κατόπιν όμως απέδιδε την φωνητική αξία της αρχικής συλλαβής του σημαινόμενου (ακροφωνία). Εκτός από τις σφραγίδες, η κρητική ιερογλυφική αναγράφεται και σε πινακίδες από άργιλο, μέταλλο και πέτρα. Στις πινακίδες που βρέθηκαν στο ανάκτορο της Κνωσού εικονίζονται σύμβολα που μοιάζουν με ιδεογράμματα των Γραμμικών Α και Β, στοιχείο που οδήγησε στο συμπέρασμα ότι οι πινακίδες κατέγραφαν προϊόντα, και επομένως χρησίμευαν ως λογιστικά αρχεία.¹⁸³

Στην κατηγορία των εικονογραφικών γραφών ανήκει και η “Γραφή των Αρχανών”, η οποία φέρεται σε 8 συνολικά σφραγιδόλιθους από στεατίτη ή ελεφαντόδοντο. Τα ευρήματα ανακαλύφθηκαν στο νεκροταφείο στο Φουρνί των Αρχανών, στην Μονή Οδηγήτριας (Αστερούσια Όρη), στην Κνωσό, στα Μάλλια και στο Πανγκαλοχώρι της Δυτικής Κρήτης, και χρονολογούνται από την Πρώιμη Μινωική περίοδο (ΠΜ ΙΙΙ) έως την ΜΜ ΙΑ (2100/2000 – 1925/1900 π.Χ) και τη ΜΜ ΙΒ – ΙΙ (1925/1900 – 1750/1725 π.Χ).¹⁸⁴

Στην ίδια κατηγορία γραφής ανήκει και εκείνη που φέρεται στον Δίσκο της Φαιστού. Το αντικείμενο ανακαλύφθηκε από την Ιταλική αρχαιολογική αποστολή το 1908 μαζί με πινακίδα που φέρει γραμμική Α γραφή, στην βορειοανατολική πτέρυγα του ανακτόρου της Φαιστού. Πρόκειται για ένα μοναδικό αντικείμενο με διάμετρο 16 εκατοστών και πάχος 12 χιλιοστών, που φέρει εκχάρακτα τυπωμένα και στις δυο πλευρές του συνολικά 242 σημεία σε σπειροειδή διάταξη. Το σύνολο των διαφορετικών εικονογραμμάτων δεν ξεπερνά τα 45, εκ των οποίων τα περισσότερα παρουσιάζουν ομοιότητες με αντίστοιχα που φέρονται στο πέλεκυ του Αρκαλοχωρίου.¹⁸⁵

Σύμφωνα με τον J.-P. Olivier τα στοιχεία εκτυπώθηκαν με φορητά στοιχεία, σφραγίδες, με φορά από την περιφέρεια προς το κέντρο, πάνω στην άψητη επιφάνεια του αντικειμένου και κατόπιν ψήθηκε. Ανάμεσα στα εικονογράμματα παρεμβάλλονται διαχωριστικές γραμμές με αποτέλεσμα να σχηματίζονται λέξεις. Η γραφή που φέρεται, παραμένει επίσης άγνωστη, παρ'όλα αυτά πολλοί ερευνητές διατυπώνουν διάφορες ερμηνείες σχετικά με το (θρησκευτικό) περιεχόμενο του κειμένου και την προέλευση του αντικειμένου, εφόσον βρίσκουν ομοιότητες ορισμένων συμβόλων σε παράλληλα των γραμμικών γραφών. Άλλοι ερευνητές όπως οι Evans και Chadwick εξέφρασαν την άποψη ότι το εύρημα εισήχθη από την Ανατολία ή την Εγγύς Ανατολή, στηριζόμενοι σε ομοιότητες με παράλληλα σύμβολα των παραπάνω περιοχών.¹⁸⁶ Ο υπολογισμός των συμβόλων και η αντιστοιχία των στοιχείων της με τις άλλες κρητικές ιερογλυφικές οδήγησε στο συμπέρασμα ότι ανήκει επίσης στην κατηγορία των συλλαβικών γραφών.¹⁸⁷ Όσον αφορά την χρονολόγηση του αντικειμένου, ο Godart το τοποθετεί χρονικά κατά την Μυκηναϊκή περίοδο του νησιού, δηλαδή μεταξύ 1550 – 1200 π.Χ., ο G. Owens νωρίτερα, πριν το 1600 π.Χ., και ο J. Chadwick πριν το 1700 π.Χ.¹⁸⁸

B. Γραμμική Α γραφή

Σε αντίθεση με τις εικονογραφικές γραφές, όπου οι γραφείς προσπαθούσαν να αναπαραστήσουν με λεπτομερή ακρίβεια το σημαινόμενο, οι αναπαραστάσεις των γραμμικών είναι σχηματικές και αφαιρετικές.¹⁸⁹ Η γραμμική Α φέρεται συνήθως σε αντικείμενα που χρονολογούνται από το 1850/1700 – 1450 π.Χ., και φαίνεται ότι στην αρχή χρησιμοποιήθηκε παράλληλα με την κρητική ιερογλυφική. Ο αριθμός των ενεπίγραφων της γραμμικής Α είναι σχετικά περιορισμένος, καθώς αναγράφεται περίπου σε 1427 κατάλοιπα, τα οποία κατηγοριοποιούνται σε πινακίδες από πηλό, άργιλο, και πέτρα, σε πολυεδρικές σφραγίδες και

¹⁸² Flouda, 2013: 147 - 154

¹⁸³ Flouda, 2013: 145 – 147 / Hooker, 2011: 38 -39 / Chadwick, 2010: 33

¹⁸⁴ Owens, 2007: 165 / Flouda, 2013: 145.

¹⁸⁵ Chadwick, 2005: 70 – 73 / Γιαννόπουλος, 2016: 141

¹⁸⁶ Chadwick, 2005: 72 / Evans, 1909: 25 – 26.

¹⁸⁷ Ruiperez – Melena, 1996:26 - 28

¹⁸⁸ Owens, 2007: 196 / Chadwick, 2005:70

¹⁸⁹ Ruiperez, Melena, 1996: 28

σφραγίσματα, σε τράπεζες προσφορών, σε καρφίτσες από χρυσό και άργυρο, σε πηλινες ράβδους και σε αποθηκευτικά αγγεία και πίθους.¹⁹⁰ Τα ευρήματα ανακαλύφθηκαν σε ανακτορικά ή διοικητικά κέντρα (Κνωσό, Μάλλια, Ζάκρο, Αγία Τριάδα), σε ιδιωτικά κτίσματα (Χανιά, Άνω Ζάκρος, Αγία Τριάδα, Κνωσό), και σε λατρευτικούς χώρους, ιδίως σε ιερά κορφών (Ζάκρος, Γιούκτας, Σύμη, Πετσοφάς). Εκτός Κρήτης, θραύσματα πινακίδων ανακαλύφθηκαν στο Ακρωτήρι της Θήρας, στην Μήλο, την Κέα, στην Σαμοθράκη, στην Τροία, στην Μίλητο και στην Παλαιστίνη.¹⁹¹

A	E	I	O	U
DA	DE	DI	-	DU
JA	JE	-	-	JU
KA	KE	KI	KO	KU
MA	ME	MI	-	MU
NA	NE	NI	-	NU
PA	-	PI	PO	PU
QA	QE	QI	-	-
RA	RE	RI	RO	RU
SA	SE	SI	-	SU
TA	TE	TI	TO	TU
WA	-	WI	-	-
ZA	ZE	-	ZO	-
PA ₂	-	PI ₂	-	PU ₂
-	-	-	-	AU
RA ₂	-	-	-	-
TA ₂	-	-	-	-
-	-	-	WO ₂	-
DWA	-	-	DWO	-
TWA	TWE	-	-	-

Πίνακας 3: Φωνητικές Αξίες των Συλλαβογραμμάτων της Γραμμικής Α (Owens, 2007: 171)

Η γραμμική Α περιλαμβάνει περίπου 75 - 80 συλλαβογράμματα και επιπλέον ιδεογράμματα, μερικά από τα οποία παρουσιάζουν μορφολογικές ομοιότητες με τα σύμβολα των ιερογλυφικών γραφών. Τα περισσότερα από τα παραπάνω σημεία έχουν χρησιμοποιηθεί και στην γραμμική Β, γι αυτόν τον λόγο και οι μελετητές της γραφής εικάζουν τις φωνητικές τους αξίες, χωρίς ωστόσο να μπορούν με βεβαιότητα να προσδιορίσουν το νόημα των λέξεων.¹⁹² Εκτός από τα συλλαβογράμματα, χρησιμοποιούνται αριθμητικά σημεία που δηλώνουν ακέραιους αριθμούς και κλασματικές μονάδες, όπως και σημεία για την μέτρηση.

Οι πινακίδες της γραφής είναι σελιδόσχημες και γραμμένες συνήθως από αριστερά προς τα δεξιά, ενώ φέρουν επικεφαλίδες – τίτλους και διαχωριστικά λέξεων.¹⁹³ Τα συγκεκριμένα αντικείμενα ανήκουν στην κατηγορία των λογιστικών ή διοικητικών αρχείων, επειδή καταγράφουν αγροτικά και

¹⁹⁰ www.people.ku.edu/~jyounger/LinearA/

¹⁹¹ Ruiperez, Melena, 1996: 25, 29 / Owens, 2007: 72 / www.people.ku.edu/~jyounger/LinearA/

¹⁹² Γιαννόπουλος, 2016: 135

¹⁹³ Ruiperez, Melena, 1996: 31 / www.people.ku.edu/~jyounger/LinearA/ / J. Chadwick, 2005: 56 - 57

κτηνοτροφικά προϊόντα, μέταλλα και προϊόντα μεταποίησης (μαλλί), κύρια ονόματα συνοδευόμενα από λογογράμματα προϊόντων (κρασιού, μαλλιού, αγγείων κ.α.) και αριθμητικά που δηλώνουν ποσότητες (ακέрайους και κλασματικούς αριθμούς).

Η γνώση μας για την εννοιολογική και φωνητική αξία των ιδεογραμμάτων και των συλλαβογραμμάτων της συγκεκριμένης γραφής είναι περιορισμένη, εφόσον αυτή προκύπτει μέσα από τις ομοιότητες που παρουσιάζουν με τα αντίστοιχα σημεία της γραμμικής Β, γι' αυτό τον λόγο οποιαδήποτε προσπάθεια ερμηνείας ή φωνητικής απόδοσης των εικονογραμμάτων αντιμετωπίζεται με επιφύλαξη.

Γ. Γραμμική Β γραφή

Η γραμμική Β είναι μεταγενέστερη των προηγούμενων συστημάτων γραφής και χρονολογείται από το 1450-1200 π.Χ.¹⁹⁴ Οι δυο γραμμικές γραφές φαινομενικά είναι όμοιες, εφόσον μοιράζονται περίπου 68 κοινά συλλαβογράμματα. Εντούτοις η γραμμική Β διαφοροποιείται από την Α, εφόσον περιλαμβάνει 19 επιπρόσθετα συλλαβογράμματα και διαφορετικά λογογράμματα (συνολικά 165).¹⁹⁵ Στην γραμμική Β χρησιμοποιείται ένα μεικτό σύστημα γραφής ιδεογραμμάτων και συλλαβογραμμάτων, στοιχείο το οποίο εκλείπει από τα παραδείγματα της γραμμικής Α. Η γραμμική Α χρησιμοποιεί και κλασματικές μονάδες, ενώ η γραμμική Β μόνο ακέрайους αριθμούς.¹⁹⁶ Και οι δυο γραφές χρησιμοποιήθηκαν για να εκφράσουν διαφορετικές γλώσσες και να εξυπηρετήσουν διαφορετικούς σκοπούς. Η γραμμική Α χρησιμοποιήθηκε σε διοικητικά και λογιστικά κατάλοιπα (πινακίδες, σφραγίδες), σε λατρευτικά αντικείμενα (τράπεζες προσφορών) και σε διάφορα άλλα αντικείμενα, ενώ η γραφή Β διαβάζεται συνήθως σε πινακίδες που καταγράφουν τη παραγωγή και την διακίνηση των προϊόντων των τοπικών κοινωνιών και πύλους που αναγράφουν το περιεχόμενό τους. Τέλος, η γραμμική Β δεν ανταποκρίνεται απόλυτα στην φωνητική απόδοση της μυκηναϊκής γλώσσας, γεγονός που δικαιολογεί την μινωϊκή προέλευση της.¹⁹⁷

Τα ευρήματα της γραφής που ανακαλύφθηκαν στην Κνωσό, ανήκουν χρονικά στο υπόστρωμα του τέλους της ΥΜ (περ. 15ος αι. π.Χ) και είναι στην πλειονότητά τους πινακίδες από άργιλο. Οι πινακίδες είχαν σχήμα “σελίδας” (σελιδόσχημες) με διαστάσεις περ. 24 x 11,43 cm και “φοινικόφυλλου” (διαστ. 17,8 x 3,8 cm). Εκτός από τις πινακίδες, η γραφή φέρεται και σε πύλους και αγγεία, σφραγίδες και σφραγίσματα, μεταλλικά αντικείμενα.¹⁹⁸ Οι πινακίδες της “*Αίθουσας των πινακίδων των Αρμάτων*”¹⁹⁹ και οι αντίστοιχες της “*Αίθουσας με τις βάσεις των Κιόνων*” διασώθηκαν εξαιτίας πυρκαγιάς, και χρονολογούνται οι μεν πρώτες στο μεταίχμιο της ΥΜ ΙΙ και ΥΜ ΙΙΙ (1425 – 1385 π.Χ), ενώ οι δεύτερες είναι μεταγενέστερες. Τα παραπάνω ευρήματα σε συνάρτηση με τις συνθήκες διατήρησής τους οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι οι πινακίδες γραμμικής Β διασώθηκαν τυχαία, χάρη στην εκδήλωση πυρκαγιών που ξέσπασαν σε διαφορετικά χρονικά διαστήματα και κατέστρεψαν τα μυκηναϊκά ανακτορικά κέντρα (Μυκήνες, Τίρυνθα, Πύλος, Κνωσός, Θήβα) κατά την ΥΜ/ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ (13ος αι.π.Χ).²⁰⁰

Η ανακάλυψη μεγάλου αριθμού ενεπίγραφων στον Ελλαδικό χώρο σε συνδυασμό με την χρονική τοποθέτησή τους στην μυκηναϊκή περίοδο την ΥΕ/ΥΜ ΙΙΙ επέτρεψε στους μελετητές τελικά να

¹⁹⁴ Μια ενεπίγραφη κυκλική κροκάλη φέρει τρεις λέξεις Γραμμικής Β και χρονολογείται περίπου τον 17ο αι.π.Χ. Το εύρημα ανακαλύφθηκε στην Κανκανιά της Ολυμπίας. Λόγω της μοναδικότητάς του δεν αποτελεί επαρκές τεκμήριο αναχρονολόγησής της γραμμικής Β. (Γιαννόπουλος, 2016: 127)

¹⁹⁵ Melena, 2008: 12, 18 - 19

¹⁹⁶ Hooker, 1994: 44, 53

¹⁹⁷ Ruizperez – Melena, 1996: 33 - 34

¹⁹⁸ Hooker, 1994: 77

¹⁹⁹ Στην Αίθουσα των αρμάτων βρέθηκαν συνολικά 576 πινακίδες γραμμικής Β

²⁰⁰ Ruizperez – Melena, 1996: 40, 42

αναγνωρίσουν την γλώσσα που κρύβονταν πίσω από την γραφή. Η γραφή αποκρυπτογραφήθηκε από τον M. Ventris το 1952, ο οποίος όντας σε συνεχή επικοινωνία και συνεργασία με άλλους ερευνητές της εποχής του, κατόρθωσε να αναγνωρίσει λέξεις της πρώιμης ελληνικής γλώσσας. Στην συστηματική προσπάθεια του συνέβαλαν καθοριστικά επίσης οι ανακαλύψεις της Alice Kober, σχετικά με την αναγνώριση γραμματικών φαινομένων, όπως κλίσεων, αριθμών και γενών. Η Kober διαπίστωσε ότι κοινές ακολουθίες συμβόλων κατέληγαν σε διαφορετικά συλλαβογράμματα - καταλήξεις, γεγονός που την οδήγησε με την μέθοδο της κατηγοριοποίησης των “τριών ομάδων” να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η γραφή υπόκειται σε ορθογραφικούς και γραμματικούς κανόνες.²⁰¹

Υπολογίζεται ότι έχουν ανακαλυφθεί περίπου 5900 πινακίδες γραμμικής Β σε 17 τοποθεσίες της Ηπειρωτικής Ελλάδας και της Κρήτης, εκ των οποίων οι περισσότερες βρέθηκαν κοντά σε μυκηναϊκά ανακτορικά κέντρα.²⁰² Οι πινακίδες αποτελούσαν κυρίως λογιστικά έγγραφα, όπου καταγράφονταν: η παραγωγή και διακίνηση αγροτικών και κτηνοτροφικών προϊόντων, η διανομή μετάλλων (μπρούτζου και χαλκού), το ανθρώπινο εργατικό δυναμικό, η απόδοση φόρων στην τοπική άρχουσα τάξη και στο ιερατείο. Μέσα από τα κείμενα αναγνωρίζουμε τοπωνύμια, ανθρωπονύμια και θεωνύμια, μερικά από τα οποία είτε βρίσκονται σε μεταγενέστερα κείμενα είτε επιβιώνουν μέχρι και σήμερα.²⁰³ Λόγω του διαφορετικού τους περιεχομένου, τα ενεπίγραφα ταξινομούνται σύμφωνα με το αντικείμενο και την περιοχή ανεύρεσής τους. Έτσι μια πινακίδα που βρέθηκε στην Κνωσό και καταγράφει ποσότητες σιταριού καταχωρείται ως : ΚΝ Ε + αριθμός ταξινόμησης.²⁰⁴

Η γραμμική Β αποτελείται από ιδεογράμματα, συλλαβογράμματα και σημεία αρίθμησης και μέτρησης. Το βασικό συλλαβάριο περιλαμβάνει 87 συλλαβογράμματα και αρκετά ιδεογράμματα. Πέντε συλλαβογράμματα αποδίδουν φωνητικά τα a, e, i, o, u.²⁰⁵ Τα υπόλοιπα σχηματίζουν την φωνητική τους αξία από ζεύγος Συμφώνου και Φωνηέντου. Τα ιδεογράμματα συνήθως αντιστοιχούν σε ουσιαστικά, των οποίων η σημασία αποφαίνεται είτε μέσω της εικονογραφικής τους αναπαράστασης, είτε μέσω ακροφωνίας είτε μέσω σχηματικών μορφών που ομοιάζουν με παράλληλα εικονογράμματα της κρητικής ιερογλυφικής.²⁰⁶ Η γραφή υπόκειται σε συντακτικούς και γραμματικούς κανόνες. Όταν ένα συλλαβόγραμμα χρησιμοποιείται μόνο του, τότε ακολουθείται απαραίτητα από ένα λογόγραμμα. Σε μερικές περιπτώσεις δυο ή και τρία συλλαβογράμματα εμπλέκονται σχηματίζοντας ένα σύμβολο/λογόγραμμα, το οποίο νοηματοδοτεί μια λέξη, διατηρώντας την φωνητική αξία των επιμέρους συλλαβογραμμάτων.²⁰⁷

Όταν μια συλλαβή περιλαμβάνει την ακολουθία Σ(ύμφωνο) + Φ(ωνήεν) + Σ(ύμφωνο), τότε το τελευταίο Σ παραλείπεται (παράδειγμα Γραμμικής Β: χαλκός = ka-ko, άργυρος = a-ku-ro, καρπά = ka-ra). Επίσης όταν υπάρχει η ακολουθία Σ + Σ + Φ, τότε η συλλαβή μετατρέπεται σε δυο συλλαβές με την εξής μορφή: Σ + Φ και Σ + Φ, όπου το δεύτερο Φ δανείζει την φωνητική του αξία στο πρώτο Φ (παράδειγμα Γραμμικής Α και Β: Αμνισός = a-mi-ni-so, Κνωσός = ko-no-so).²⁰⁸

Για την απόδοση των φθόγγων r και l (ρ, λ) χρησιμοποιούνται τα συλλαβογράμματα που αποτελούνται από το επιμέρους συμφωνικό R(x). Αντίστοιχα, για την απόδοση υπερωϊκών φθόγγων b, p, f, (β,π,φ) χρησιμοποιείται η σειρά pa, pe, pi, po, pu. Η σειρά q (qa, qe, qi, qo) αποδίδει τα

²⁰¹ Chadwick, 2003: 60 / Melena – Ruiperez, 1998: 72 / Hooker, 2011: 58 – 59.

²⁰² Γιαννόπουλος, 2016: 126

²⁰³ Πινακίδες γραμμικής Β φέρουν ονόματα θεών, όπως του Ποσειδώνα (po-se-da-o-ne), της Ήρας (e-ra), της Ειλειθυίας (e-re-u-ti-ja), της Ερινύος (e-ri-nu), του Ερμή (e-ma-a), του Δία (di-wo/di-we), του Διόνυσου (di-wo-nu-so), της Αθηνάς της Ποτνίας (a-ta-na-po-ti-ni-ja), της Αρτέμιδος (a-te-mi-to/a-te-mi-te), του Άρη (a-re), Παιών (pa-ja-wo-ne) κ.ο.κ. (Τσαγράκης, 2015: 636, 638-639, 643-644, 646-647, 654, 656). Επίσης, τα τοπωνύμια: Κνωσός (ko-no-so), Αμνισός (a-mi-ni-so), Τύλισσος (tu-ri-so), Δίκητη (di-ka-ta), Φαιστός (pa-i-to), Κυδωνία (ku-do-ni-ja), Πύλος (pu-ro) . (Ruiperez-Melena, 1996: 109, 126, 127/ Hooker, 1994: 128-131)

²⁰⁴ Hooker, 2011: 78 – 79 / Melena – Ruiperez, 1996: 66 - 69

²⁰⁵ Hooker, 1994: 97 - 98 / Chadwick, 2005: 29-32./ Melena, 2008: 11

²⁰⁶ Melena – Ruiperez, 1998: 82 - 83

²⁰⁷ Hooker, 1994: 80, 82

²⁰⁸ Hooker, 1994: 97 - 98

υπερωϊκά k^w , g^w με φωνητική απόδοση π , β .²⁰⁹ Για την απόδοση των υπερωϊκών k , g , (κ , γ , χ) χρησιμοποιούνται τα συλλαβογράμματα ka , ke , ki , ko , ku . Οι φθόγγοι t και th αποδίδονται από τις σειρές ta , te , ti , to , tu , και qa , qe , qi , qo , ενώ το d με την σειρά da , de , di , do , du .²¹⁰

a	e	i	o	u	a ₂	ai	au
da	de	di	do	du	dwe	dwo	-
ja	je	-	jo	-	-	-	-
ka	ke	ki	ko	ku	-	-	-
ma	me	mi	mo	mu	-	-	-
na	ne	ni	no	nu	nwa	-	-
pa	pe	pi	po	pu	pu ₂	pte	-
qa	qe	qi	qo	-	-	-	-
ra	re	ri	ro	ru	ra ₂	ra ₃	ro ₂
sa	se	si	so	su	-	-	-
ta	te	ti	to	tu	ta ₂	twe	two
wa	we	wi	wo	-	-	-	-
za	ze	-	zo	-	-	-	-

Πίνακας 4: Οι φωνητικές αξίες των Συλλαβογραμμάτων της Γραμμικής Β (Hooker, 2011) : 97

Στην γραμμική Β δεν διακρίνονται τα φωνήεντα σε βραχέα και μακρά, όπως άλλωστε και στην γραμμική Α. Έτσι παραλείπονται τα μακρά φωνήεντα **η** και **ω** και αντικαθίστανται το μεν πρώτο από το **e**, το δε δεύτερο από το **o** (π.χ. **pa-te**, **ma-te**). Επίσης χρησιμοποιούνται και τα ημίφωνα j/y και w . Το w αντικαθιστά το δίγαμμα και αποδίδεται φωνητικά με τους φθόγγους v και w .²¹¹ Τέλος, δεν αποδίδονται τα σύμφωνα ρ , ν , ζ , στο τέλος μιας λέξης. [π.χ. $tu-ka-te$ (θυγατήρ), $pa-te$ (πατήρ)]. Η φωνητική αξία του φθόγγου s δεν αποδίδεται όταν βρίσκεται στην αρχή μιας λέξης (π.χ. $pe-ma$). Τα ένρινα σύμφωνα όταν βρίσκονται στο τέλος μια συλλαβής τότε δεν γράφονται (ωστόσο προφέρονται).²¹²

Α. Μεθοδολογία

Η ορθογραφία των γραμμικών γραφών και η απουσία φωνημάτων από την αιγυπτιακή γραφή επηρεάζουν σημαντικά την αξιοπιστία της όποιας έρευνας παράλληλων λέξεων σε ενεπίγραφα της γραμμικής Α.

1. Συγκεκριμένα, η απουσία των φωνημάτων e , o από το αιγυπτιακό κείμενο αλλοιώνει την

²⁰⁹ Η σειρά q αποδίδει χειλικοπερωϊκά σύμφωνα b , d , p , ph , t , th . Η φωνητική αξία του q μεταβάλλεται σε υπερωϊκό (κ , χ) εφόσον βρίσκεται δίπλα στο συλλαβογράμμα u . (Hooker, 2011: 102 – 103 / Χριστίδης, 2010: 74 και Melena, 2014: 27 – 41 (πχ. $Qa-qa-ro$ = Βάρβαρος, $e-u-ru-qo-ta$ = Ευρυβώτας, $e-qe-a-o$ = ίππος)

²¹⁰ Hooker, 2011: 98

²¹¹ Hooker, 1997: 98 / Chadwick, 2005: 33

²¹² Χριστίδης, 2010: 73 - 74

πραγματική φωνητική αξία των λέξεων, γεγονός που δυσχεραίνει την αναζήτηση τους σε παράλληλα της γραμμικής A. Προκειμένου να αντιμετωπισθεί το παραπάνω πρόβλημα, ο Kyriakidis προτείνει την αντικατάσταση των φωνημάτων a,i,w με τα πέντε συλλαβογράμματα a,e,i,o,u. Επίσης προτείνει την εναλλαγή των φωνημάτων a,i,u, όπου κρίνεται απαραίτητο.²¹³

2. Τα γραμματικά φαινόμενα των γραμμικών γραφών (κλίσεις, γένη, προθέματα, επιθέματα, χρονική κατάσταση) διαφοροποιούν επίσης την εικόνα των λέξεων από τον ήχο τους (π.χ. ti-ti-ro-de = τρίποδας, A-mi-ni-so= Αμνισσός, tu-ka-te=θυγάτηρ).²¹⁴
3. Οι λέξεις που χρησιμοποιήθηκαν στα δυο ζόρκια ενδεχομένως δεν προκύπτουν από τις πινακίδες της γραμμικής A, εφόσον η πλειονότητα αυτών εντάσσεται στην κατηγορία των λογιστικών κειμένων ούτε και από το περιορισμένο ενεπίγραφο υλικό της γραμμικής A.
4. Τέλος, οι φωνητικές διαφοροποιήσεις μεταξύ παράλληλων ευρημάτων είναι δυνατόν να οφείλονται στην διαφορετική γλωσσική ταυτότητα του υποκειμένου, σε τοπικούς ιδιοματισμούς και σε ορθογραφικά λάθη.
5. Οι φωνητικές αξίες των συλλαβογραμμάτων της γραμμικής A έχουν ορισθεί κατά συνθήκη σύμφωνα με τα αντίστοιχα της γραμμικής B.²¹⁵ Παρά τις όποιες ενστάσεις και αμφιβολίες σχετικά με την συσχέτιση των δυο γραφών, εντούτοις, θεωρείται ο μόνος τρόπος διεξαγωγής υποθέσεων σχετικά με την φωνολογική απόδοση των λέξεων.

Λαμβάνοντας υπόψη τις μεταγραφές, τους περιορισμούς και την ορθογραφία των γραμμικών, ο σχηματισμός λέξεων γίνεται με γνώμονα την ακολουθία συμφώνων, χωρίς ωστόσο να υποτιμώνται η θέση και ο ρόλος των φωνηέντων μέσα στο κείμενο. Ως εργαλείο αυτής της μεθόδου χρησιμοποιείται το διαδικτυακό Linear A Lexicon του John Younger: <http://www.people.ku.edu/~jyounger/LinearA/lexicon.html>, το οποίο βασίζεται στο διαδικτυακό αρχείο ενεπίγραφων ευρημάτων γραμμικής A των Louis Godart και Jean - Pierre Olivier (GORILA) της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής (Ecole Francaise d' Athenes (www.cefael.efa.gr)).

Κεφάλαιο 4ο:

Ξόρκι Νο 32: Σχηματισμός Λέξεων και Αναζήτηση Παράλληλων σε Ενεπίγραφο της Γραμμικής A.

$s\beta - n - t\acute{i} - k\beta - p - w - p - y - w\beta - y - (hr) - i - y - m - \epsilon - n - t\acute{i} - r(\epsilon) - k\beta - k - \beta - r(\epsilon).$

sa (i,e) - n - ti - ka (a,e) - pw (o) - pi (a,e) - wa (e) - i-(kr) - i- i - ma (e) - n - ti - ra (e) - ka (i,e) - ka (i,e) - ra (e).

ΠΙΘΑΝΕΣ ΜΕΤΑΓΡΑΦΕΣ ΣΕ ΓΡΑΜΜΙΚΗ Β:

²¹³ Kyriakidis, 2002: 213 - 214

²¹⁴ Hooker, 2011: 98 - 99, 118 - 119 : η γραμμική B δεν αποδίδει ακριβώς την φωνητική αξία των λέξεων, καθώς παραλείπει φωνήματα. Υποθέτουμε ότι ισχύει το ίδιο και στην περίπτωση της γραμμικής A.

²¹⁵ Η Γραμμική B γραφή αναπτύχθηκε στον ελλαδικό χώρο κατά την YEX, και αποτελεί ένα εξελικτικό σύστημα γραφής της προγενέστερης Γραμμικής A, το οποίο δανειζόμενο τα συλλαβογράμματα της δεύτερης, κλήθηκε να εξυπηρετήσει τις ανάγκες και τους σκοπούς τόσο μιας διαφορετικής γλώσσας (της μυκηναϊκής), όσο και μιας διαφορετικής φυλετικής ομάδας. Δεδομένου ότι η γραμμική B χρησιμοποιήθηκε αρχικά από μινωίτες γραφείς οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι τα περισσότερα συλλαβογράμμά της ταυτίζονται φωνητικά με τα παράλληλα της γραμμικής A. Η ίδια πρακτική ακολουθείται και στην περίπτωση των ιερογλυφικών σημείων που φαίνεται να ομοιάζουν με σύμβολα των γραμμικών γραφών. Συνεπώς, η φωνολογική προσέγγιση των μη αποκρυπτογραφημένων γραφών γίνεται με γνώμονα την γνώση που συνάγουμε από τις φωνητικές αξίες των σημείων της γραμμικής B.

SA(SI) – TI (TA,TE) – KA(KI, KE) – PU – PI (PA) – WA (WI, WE) – I(A) (=JA) – [KI(KA, KE) – RI(RA, RE)] - I (A =JA) – MA(MI, ME) – TI (TA) – RA (RI, RE) – KA (KI, KE) – KA(KI, KE) – RA (RE, RI) ή
 SA – DI(DA) – KA(KI, KE) – PU – PI (PA) – WA(WE) – (JA) A – [KI(KA, KE) – RI(RA,RE)] - I (A =JA) – MA(MI, ME) – DI (DA) – RA(RE) – KA(KI, KE) – KA(KI, KE) – RA(RE)

Οι μεταγραφές σε γραμμική δείχνουν ότι σε μερικές περιπτώσεις οι φωνητικές αξίες των συλλαβών αποτυπώνονται διαφορετικά στον γραπτό λόγο. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτών των αλλαγών αποτελεί η ακολουθία *sʒ – n – t̥i* (sa-n-ti) η οποία αποδίδεται σε γραμμική ως SA – TI. Το n απαλείφθηκε λόγω της θέσης του στο τέλος της συλλαβής. Το ίδιο ισχύει και για την ακολουθία *m̥nt̥i* (manti) = ma-ti.²¹⁶ Η ίδια ακολουθία μεταγράφηκε σε γραμμική ως SA- DI (το συλλαβόγραμμα di αποδίδει φωνητικά το σύμφωνο δ).²¹⁷ Μέσα σε παρένθεση συμπεριλήφθηκαν πιθανές αλλαγές των φωνηέντων που προκύπτουν είτε από την εναλλαγή των φωνημάτων a και i, είτε από την αντικατάστασή τους από τα e και o. Μέσα σε αγκύλη συμπεριλήφθηκε η μεταγραφή του δισύμφωνου *hr*. Σε αυτήν την περίπτωση το σημείο αποδόθηκε σύμφωνα με τον γραμματικό κανόνα της δημιουργίας δυο συλλαβών με αναδιπλασιασμό του φωνηέντου i ως KI (KA, KE) – RI(RA, RE).²¹⁸

Προτεινόμενος Διαχωρισμός και Σχηματισμός Δισύλλαβων Λέξεων

Μεταγραφή	Σύμφωνα	Γραμμική A ²¹⁹	Ευρήματα ²²⁰
<i>sʒ – n – t̥i</i> :	s - n- t-	SA – DI:	HT 111b.1
<i>kʒ – pw</i>	- k – p -	KA – PA	HT 6a.1, HT 102.1, HT 8b.4, HT 94a.1, HT 140.5
<i>kʒ- pw</i>	- k- p -	KU – PA	HT 110a.2, HT We 1020a, ZA 11a.5, b.3
<i>kʒ- pw</i>	- k- p -	KU – PI	ZA 14.3
<i>m – ɕ – n- t̥i</i>	- m- n- t -	MA - DI	HT 3.7, HT 85b.5, HT 97a.4, HT 118.1, PH (?) 31a.2
<i>t̥i- r(ɕ)</i>	- t- r -	TA - RA	HT 89.3
<i>kʒ- kʒ</i>	- k- k -	KA – KI	HT 37.1,5
<i>kʒ- kʒ</i>	- k- k-	KA - KU	HT 62 + 73.3
<i>kʒ- kʒ</i>	- k- k-	KU - KA	KH 99.3 (old No (98.3)
<i>kʒ- r(ɕ)</i>	- k- r -	KA - RU	HT 97a.1
<i>kʒ- r(ɕ)</i>	- k- r -	KI – RU	MI Zb 1
<i>kʒ- r(ɕ)</i>	- k- r -	KI – RA	HT 103.5, ZA 8.1
<i>kʒ- r(ɕ)</i>	- k- r -	KI - RO	HT 15.4, HT 34.6, HT 37.5, HT 88.4, HT 94b.1, HT 117a.1-2, HT 123a.1-2, a.7-9,

²¹⁶ Melena, 2014: 25 / Χρηστίδης, 2010: 74

²¹⁷ Chadwick, 2005: 33: η σειρά ta, te, ti, tu, to αποδίδει τα σύμφωνα τ και θ, ενώ η σειρά da, de, di, du αποδίδει το σύμφωνο δ. Και Χρηστίδης, 2010: 76

²¹⁸ Η φωνητική αξία του αποδίδεται ως kh. Τα σύμφωνα κ,γ,χ αποδίδονται από την σειρά ka,ke, ki, ko, ku. (Hooker, 2011: 98)

²¹⁹ www.people.ku.edu/~jyounger/LinearA/lexicon.html

²²⁰ www.people.ku.edu/~jyounger/LinearA/HTtexts.html & www.people.ku.edu/~jyounger/LinearA/misctexts.html & www.people.ku.edu/~jyounger/LinearA/religioustexts.html

			b.6.
<i>kʒ- r(ɛ)</i>	- k- r -	KU - RA	ARKH 2.1-2
<i>kʒ- r(ɛ)</i>	- k- r -	KU - RE	HT 39.3
<i>n - tʔ- kʒ</i>	-n-t-k-	DA - KA	HT Wa 1001-1005
<i>wʒ - y - ʔ</i>	- w - y -	WA - JA	PK Za 12, PK Za 11, IO Za 2, IO Za 3, IO Za 7, IO Za 8, SY Za 1, SY Za 3, TL Za 3, KN Ze 44, KO Za 1 ²²¹
<i>-y-ʔ-y</i>	--	A - JA	KH 97a.1, SY Za 2d
<i>-y-ʔ-y</i>	--	I - JA	CR (?) Zf 1

Στην πρώτη στήλη καταγράφονται ακολουθίες των φωνημάτων όπως μας δίνονται μέσα από την μεταγραφή των αιγυπτιακών φωνογραμμάτων. Η δεύτερη στήλη φέρει τα σύμφωνα που αποτελούν τον πυρήνα της πιθανής λέξης. Στην τρίτη στήλη καταγράφονται λέξεις Γραμμικής Α, με κριτήριο τα προηγούμενα σύμφωνα. Στην τελευταία στήλη αναφέρονται τα ευρήματα, που φέρουν τις λέξεις της τρίτης στήλης. Η ταξινόμηση των ενεπίγραφων της τέταρτης στήλης ακολουθεί εκείνη του Linear A Lexicon του John Younger.

Η περιγραφή 32 αποτελείται από 30 ιδεογράμματα εκ των οποίων τα 26 έχουν φωνητική αξία. Χρησιμοποιήθηκαν κατά προσέγγιση όλες οι δυνατές φωνητικές αξίες, και σχηματίστηκαν 19 δυσύλλαβα της γραμμικής Α. Τα δυσύλλαβα εμφανίζονται σε 44 ενεπίγραφα, εκ των οποίων: τα 31 είναι σελιδόσχημες πινακίδες, 10 τράπεζες προσφορών, 1 σε βάση δοχείου, 1 σφραγιδόλιθος, 1 graffiti. Οι περισσότερες πινακίδες βρέθηκαν στην Αγία Τριάδα (Νότια Κρήτη. Συγκεκριμένα: 26 ευρήματα βρέθηκαν στην Αγία Τριάδα, 2 στο Ζάκρο, 3 στην Σύμη, 1 στις Αρχάνες, 1 στην Φαιστό, 1 στην Μήλο, 2 στα Χανιά, 3 στον Γιούχτα, 2 στο Πετσοφά - Παλαίκαστρο, 1 στην Κνωσό, 1 στον Κοφινά (Αστερούσια Όρη), 1 στον Τρούλο.

Εστιάζουμε κυρίως στα τρία αρχικά ιδεογράμματα *sʒ - n - tʔ* - που σχηματίζουν το δυσύλλαβο SA -DI.²²² Η ακολουθία φέρει το δίφθογγο ντ, το οποίο μπορεί να αποδοθεί φωνολογικά και από τα επιθήματα νθ και νδ, λόγω της φωνολογικής συγγένειας των συμφώνων τ,δ,θ (*σανδι - , σανθι- , σαντι-*).²²³ Τα επιθήματα -νδ- και -νθ- φανερώνουν τον προελληνικό χαρακτήρα των λέξεων. Το ίδιο παρατηρείται και στην ακολουθία *-m-ɛ-n-t-ʔ-*. Ο γραφέας προτίμησε να μεταγράψει τις παραπάνω συλλαβές όχι με -d, αλλά με το σύμπλεγμα -n - tʔ-. Εάν υποθέσουμε ότι η ακολουθία *sa - n - tʔ* ταυτίζεται με την λέξη SA-DI, τότε σύμφωνα με τα στοιχεία που προέκυψαν από μια στατιστική έρευνα του Μηνά Τσικριτσή, η συχνότητα των συλλαβών της συγκεκριμένης λέξης εμφανίζουν τα εξής ποσοστά: το σημείο SA εμφανίζεται στην αρχή μιας λέξης 16 φορές, το σημείο DI ως κατάληξη 10 φορές και το σημείο TI ως κατάληξη 31 φορές.²²⁴ Η ακολουθία *sa-ntʔ* έχει αποτυπωθεί στο αιγυπτιακό κείμενο σύμφωνα με τον ήχο της. Όταν όμως μεταγραφεί σε γραμμική, θα αποδοθεί ως SA -TI, καθώς το ένρινο n απαλείφεται όταν βρίσκεται στο τέλος της συλλαβής (ΣΦΣ). Το ίδιο ισχύει και με την ακολουθία *mantʔ* (MA-TI). Σύμφωνα λοιπόν με την μεταγραφή σε γραμμική η ακολουθία βρίσκεται σε πιθανά παράλληλα γραμμικής Α: SA-TA (HT

²²¹ Owens, 2007: 220, 225, 226 www.people.ku.edu/~jyounger/linearA/religioustexts.html

²²² Santi-: *σανδι*= *σάνδυξ-κος*: [βλ.σανδαράκη, πρβ.αρχ.ινδ.sinduram], βότανο σάντανον το ερυθρό//κατ'επέκταση: έντονο κόκκινο χρώμα (Franco Montanari, 2016 "Σύγχρονο Λεξικό της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας": σελ. 1907) // ο Wainwright αναγνωρίζει στην ακολουθία *sʒntʔ* το όνομα Sandas (Σανδόκος). (Wainwright, 1952: 199, www.jstor.org/stable/500567)

²²³ Γιαννάκης, 2015: 87, 250 (η φωνολογική αντιστοιχία παρατηρείται και στα σύμφωνα τ,δ,θ, (π.χ.ελλην.μάτηρ, λατ.mater, αγγλ.mother).

²²⁴ Τσικριτσή, 2001: 88: Η έρευνα έγινε σε δείγματα συλλαβών γραμμικών Α και Β. Δείγμα Γραμμικής Β: 3344 συλλαβές και Δείγμα Γραμμικής Α: 1859 συλλαβών (679 λέξεις) (σελ. 74, 76, 88-89).

42.1, HT 1177a.7), SI-TE (Za 20.2), SI-TU (Za 20.3). Οι δυο τελευταίες λέξεις αναγράφονται στην ίδια πινακίδα και πιθανότατα πρόκειται για την ίδια λέξη εφόσον διαφοροποιούνται στο τελευταίο συλλαβόγραμμα.

Η ακολουθία *-y- i-* μεταγράφηκε στο συλλαβόγραμμα - ja, το οποίο χρησιμοποιείται συχνά στην αρχή και το τέλος λέξεων των γραμμικών. Το ημίφωνο *y* όταν βρίσκεται ανάμεσα στο *i* και σε ένα άλλο φωνήεν, τότε φωνολογικά έχει την ίδια χρήση με τα συλλαβογράμματα *jo, ja, je, ji*.²²⁵ Στην συγκεκριμένη περίπτωση το *y* έπεται της ακολουθίας *-wa-(y)-(i)*. Σύμφωνα με την έρευνα Τσικριτσή, το σημείο *ja* μετρήθηκε στο δείγμα γραμμικής Β ως αρχική συλλαβή 11 φορές, ως μεσαία 39, ως κατάληξη 23. Αντίστοιχα σε δείγμα 1859 συλλαβών Γραμμικής Α το *ja* εμφανίζεται 21 φορές στην αρχή, 17 φορές στο μέσο και 29 φορές στο τέλος. Από την συγκεκριμένη έρευνα το *ja* συγκέντρωσε την δεύτερη υψηλότερη συχνότητα εμφάνισης ως κατάληξη και στις δυο γραμμικές γραφές.²²⁶

Η ακολουθία φωνηέντων *-y - i- y - (-y-i-y-)* ενδέχεται είτε να προκύπτει από την ηχητική επιμήκυνση καταληκτικής ή αρχικής συλλαβής, είτε να σχηματίζει την ακολουθία *JA - JA*, και σε αυτή την περίπτωση αποτελεί μέρος λέξης που βρίσκεται σε λατρευτικά αντικείμενα (PK Za 18, SY Za 8).²²⁷ Εάν ισχύει το ενδεχόμενο της επιμήκυνσης των αρχικών ή καταληκτικών συλλαβών, τότε τα συγκεκριμένα σημεία συμπεριλήφθηκαν στον σχηματισμό τρισύλλαβων και τετρασύλλαβων λέξεων ως αρχικά συλλαβογράμματα ή ως καταλήξεις. (π.χ. PK Za 18: *JA-JA- [...]*, IO Za 7 : A-TA-I-*301-WA-*JA JA-TI**321).²²⁸ Η ίδια ακολουθία σχηματίζει τα δισύλλαβα A-JA, I-JA. Το πρώτο αποτελεί ίσως μια εναλλακτική γραφή του *JA-JA*.²²⁹

Η ακολουθία *wa- y-i* (-wa-y-i-) μπορεί να αποδοθεί φωνολογικά ως WA - JA. Η ακολουθία αποτελεί τμήμα λέξης που συναντάται σε 11 λατρευτικά ευρήματα που φέρουν την Μινωϊκή φόρμουλα προσφοράς (A-TA-I-*301-WA-JA)²³⁰ Στην έρευνα Τσικριτσή, σε δείγμα 1859 συλλαβών Γραμμικής Α, το συλλαβόγραμμα WA μετρήθηκε 7 φορές στην αρχή, 9 φορές στο μέσο και 4 στο τέλος λέξης. Στην Γραμμική Β βρέθηκε 18 φορές στην αρχή, 41 φορές στο μέσο, και 14 φορές στο τέλος των λέξεων.²³¹

Η ακολουθία *ka p w* (ka pw) σχημάτισε 3 δισύλλαβα γραμμικής Α. Τα δισύλλαβα συμφωνούν ως προς την σειρά των συμφώνων αλλά διαφοροποιούνται ως προς την απόδοση των φωνηέντων. Η διαφοροποίηση δικαιολογείται ως αποτέλεσμα πολυγλωσσίας και τοπικών διαλέκτων. Ενδεικτικά στο δισύλλαβο KU-PA παρατηρείται η αναστροφή των φωνηέντων (u, a) με την ακολουθία *ka p w*. Το δισύλλαβο KA-PA εμφανίζεται και σε πινακίδες της Γραμμικής Β και σημαίνει “καρποί”ελιάς.²³²

Στον πίνακα των λέξεων δεν συμπεριλήφθηκε το ιδεόγραμμα *hr*, (φων.αξία kr). Το σημείο σε γραμμική θα αποδιδόταν ως KI (A,E) – RI (A,E)-. Σύμφωνα με έναν ορθογραφικό κανόνα, εάν η φωνητική αξία μιας συλλαβής αποτελείται από ΣΣΦ, τότε αυτή η συλλαβή στον γραπτό λόγο

²²⁵ Chadwick, 2005: 33 / Melena, 2014: 16

²²⁶ Τσικριτσή, 2001: 78 – 79 / το συλλαβόγραμμα χρησιμοποιείται ως κατάληξη επιθέτων γένους θηλυκού στην Γραμμική Β. (Hooker, 2011: 124) / Σύμφωνα με το λεξικό του J.Younger έχουν καταγραφεί περίπου 47 λέξεις γραμμικής Α με κατάληξη *ja*, 3 λέξεις με κατάληξη *je*, και 17 λέξεις με κατάληξη *ji*.
(www.people.ku.edu/~jyounger/LinearA/lexicon_reverse.html)

²²⁷ www.people.ku.edu/~jyounger/LinearA/lexicon.html

²²⁸ www.people.ku.edu/~jyounger/LinearA/religioustexts.html

²²⁹ Owens, 2007: 152 / Younger and Rehak, 2008 : 176 – 177 / Τσαργάκης, 2015: 518 – 519.

www.people.ku.edu/~jyounger/LinearA/lexicon.html, www.people.ku.edu/~jyounger/LinearA/religioustexts.html

²³⁰ PK Za 12: A-TA-I-*301-WA-JA A- DI-KI-TE[.] SI-[JA-SA-SA-]RA-ME[.]A-[.]NE U-NA-RU-KA- [.]JA-SI (www.people.ku.edu/~jyounger/LinearA/religioustexts.html)

²³¹ Τσικριτσή, 2001: 8 – 79, 88 / Στο λεξικό του J.Younger η συλλαβή *wa* ως κατάληξη βρέθηκε σε 8 λέξεις, η συλλαβή *we* σε μια λέξη, και η συλλαβή *wi* σε 7 λέξεις.

(www.people.ku.edu/~jyounger/LinearA/lexicon_reverse.html)

²³² Τσαργάκης, 2015:196 – 198 [TH Ft 141 (311), TH Ft 142 (311), TH Ft 143(311), TH Ft 151 (311)]

αποδίδεται με δυο συλλαβές με ίδιο φωνήεν.²³³ Μεταγράφοντας το σημείο σχηματίζονται τα ακόλουθα: - *hr̥i* - : - *ki(a,e)* - *ri(a,e)*: KI-RA (HT 103.5, Za 8.1).

Συνοψίζοντας, τα περισσότερα δισύλλαβα που σχηματίστηκαν δεν συνιστούν επαρκή τεκμήρια απόλυτης ταύτισης με παράλληλα της γραμμικής Α. Συμπεραίνεται ότι συνθέτουν μεγαλύτερες λέξεις (όπως η ακολουθία WA-JA και JA-JA).

Προτεινόμενος Σχηματισμός Τρισύλλαβων Λέξεων

sʒ - n - ti - kʒ - p - w - p - y - wʒ - y - hr̥ - i - y - m - ɛ - n - ti - r(ɛ) - kʒ - k - ʒ - r(ɛ)

sa(e) - n - ti - ka(e) - pw - pi - wa - y - kr̥ - i - y - ma(e) - n - ti - ra(e) - ka(e) - ka(e) - ra(e)

Μεταγραφή	Σύμφωνα	Γραμμική Α	Γραμμική Β	Ευρήματα ²³⁴
<i>kʒ- p -w- p -y</i>	k- p- p	KU- PA ₃ - PA ₃		HT 88.4
<i>m -ɛ- n- ti- r(ɛ)</i>	m- n- t- r	MI- DA- RA		PK Zb 25
<i>kʒ- k -ʒ- r(ɛ)</i>	k- k- r	KE- KI- RU		HT 94b.2
<i>kʒ-k -ʒ-rɛ</i>	k-k-r		ka-ka-re	KN R 1815
<i>kʒ-k -ʒ-rɛ</i>	k-k-r		ko-ka-ro	PY Fr 1184
<i>kʒ-k-ʒ -rɛ</i>	k-k-r		ku-ka-ro	KN Ra 1548
<i>(k)ʒ- k -ʒ- r(ɛ)</i>	(V) - k- r	A- KA- RA		PE Zb 3
<i>(k)ʒ- k -ʒ- r(ɛ)</i>	(V) - k- r	A- KA- RU	A-ka-re-u MY Ge 606 +fr (57), MY Ge 603.5, MY Ge 604.4	HT 2.1, HT 86a.1

Οι μεταγραφές σε γραμμική μας επέτρεψαν να σχηματίσουμε τέσσερις ακολουθίες φωνογραμμάτων, οι οποίες απέδωσαν κατά προσέγγιση 5 λέξεις σε Γραμμική Α και 4 λέξεις σε γραμμική Β. Τα 5 τρισύλλαβα γραμμικής Α φέρονται σε 5 ευρήματα (3 πινακίδες, 1 πίθος, 1 χερούλι κανάτας), εκ των οποίων τα 3 ανακαλύφθηκαν στην Αγία Τριάδα, 1 στον Πετρά/ Σητεία και 1 στο Παλαίκαстро. Αναλυτικότερα:

Η λέξη KE-KI-RU προσεγγίζει φωνητικά την ακολουθία *kʒkʒr(ɛ)/ka-ka-ra*. Οι φωνητικές διαφοροποιήσεις είναι επιτρεπτές για τους λόγους που προαναφέρθηκαν. Από την ίδια ακολουθία σχηματίστηκαν τα τρισύλλαβα A-KA-RU και A-KA-RA καθώς και 4 λέξεις της γραμμικής Β.²³⁵ Η ανεύρεση κάποιων λέξεων και σε πινακίδες της Γραμμικής Β δεν ακυρώνει την μινωϊκή προέλευση των λέξεων, τουναντίον αποτελεί ένδειξη ότι οι λέξεις αυτές αφομοιώθηκαν στην μυκηναϊκή γλώσσα.

Από την ακολουθία *-mɛ n ti r(ɛ)* (ma-n-ti-ra) προκύπτει η λέξη MI -DA-RA. Οι δυο λέξεις αν και συμφωνούν φωνητικά, ωστόσο παρατηρείται επίσης το φαινόμενο της αναστροφής των φωνημάτων a και i στις πρώτες συλλαβές.

²³³ Melena, 2014: 23 Hooker, 2011: 98.

²³⁴ www.people.ku.edu/~jyounger/LinearA/lexicon

²³⁵ Τσαγράκης, 2015: 307 - 308 : η λέξη βρίσκεται και στις πινακίδες της ίδιας σειράς MY Ge 603.5, MY Ge 604.4, και σημαίνει τοπωνύμιο

Η ακολουθία *kʒ pw p y* (ka-pw-pi) αποδίδει κατά προσέγγιση φωνητικά την λέξη KU-PA₃-PA₃.²³⁶ Οι δυο ακολουθίες συμφωνούν ως προς την σειρά των συμφωνικών ήχων (k-p-p), ενώ παρατηρούμε και σε αυτή την περίπτωση το φαινόμενο της αναστροφής των φωνηέντων u, a.

Προτεινόμενος Σχηματισμός Τετρασύλλαβων Λέξεων

sʒ – n – tʰ – kʒ – p – w – p – y – wʒ – y – hr – i – y – m – ɛ – n – tʰ – r(ɛ) – kʒ – k – ʒ – r(ɛ)

sa(e) – n – ti – ka(e) – pw – pi – wa(e) – i- kr- i- i- ma(e) – n – ti – ra(e) – ka(e) – ka(e) – ra(e).

Μεταγραφή	Σύμφωνα	Γραμμική Α	Ευρήματα ²³⁷
<i>sʒ – n – tʰ – kʒ</i>	s- n- t- k	A- SA- DA- KA	MA Wc <5>
<i>kʒ- pw- py- wʒ -</i>	k- p- p-	KU- PA₃- PA₃ – WA	HT 88.4
<i>y- i- y mɛ – n – tʰ – r(ɛ)</i>	(j)- m- n- t- r	JA- MI- DA- RE	HT 122a.4
<i>kʒ- k – ʒ- r(ɛ)</i>	k- k-r	KI- KI- RA- JA	HT 85b.1

Οι μεταγραφές με βάση την ακολουθία των συμφώνων σχημάτισαν τέσσερις τετρασύλλαβες λέξεις που συσχετίζονται φωνητικά με αντίστοιχες Γραμμικής Α. Η ακολουθία *sa n ti ka* φαίνεται να ταιριάζει φωνητικά με την λέξη A-SA-DA-KA. Τα συλλαβογράμματα SA και KA συμφωνούν φωνητικά. Το σημείο DA διαφοροποιείται ως προς το φωνήεν. Το αρχικό συλλαβογράμμα A θα μπορούσε να δικαιολογηθεί, είτε ως γραμματικό φαινόμενο, είτε σε τοπικό ιδίωμα.

Η ακολουθία *ka pu pi wa* ενδέχεται να σχηματίζει έναν τύπο της ίδιας λέξης με την τρισύλλαβη KU-PA₃-PA₃. Το σημείο *wa* απαντάται ως κατάληξη σε λέξεις της Γραμμικής γραφής B.²³⁸

Η ακολουθία *ja ma n ti ra* αντιστοιχεί στην λέξη JA-MI-DA-RE.²³⁹ Το συλλαβογράμμα JA προκύπτει από την ακολουθία *- i- y*.²⁴⁰ Η λέξη της γραμμικής συμφωνεί ως προς την ακολουθία των συμφώνων με την αντίστοιχη αιγυπτιακή, ενώ παρατηρείται η αντιστροφή των φωνημάτων a, i των δυο μέσων συλλαβών. Η ακολουθία *ka ka ra* συμφωνεί φωνητικά με την λέξη KI- KI- RA- JA. Οι ακολουθίες των συμφώνων (k-k-r) των δυο λέξεων συμφωνούν, ωστόσο παρατηρείται το φαινόμενο της αντικατάστασης του φωνήματος a από το i. Το τελικό συλλαβογράμμα JA δικαιολογείται ως γραμματικό φαινόμενο.²⁴¹

Οι παραπάνω λέξεις αν και συγκλίνουν φωνητικά ωστόσο παρατηρούμε ότι υπάρχει συστηματική εναλλαγή των φωνημάτων, a , i και u ή αντικατάσταση του a από το e.

Μεταγραφή	Γραμμική Α
sa-n-ti-ka	A-SA-DA-KA

²³⁶ Ο Waiwright στο άρθρο του “Asiatic Keftiu” (1952) υποστηρίζει ότι η συγκεκριμένη ακολουθία αποδίδει το όνομα της θεάς Κυβέλης (Kupara). (Wainwright, 1952: 199) www.jstor.org/stable/500567

²³⁷ www.people.ku.edu/~jyounger/LinearA/Lexicon

²³⁸ Ενίοτε απαντώνται ουσιαστικά πτώσης αιτιατικής με κατάληξη *- wa*. Σύμφωνα με τον Hooker, το συλλαβογράμμα *wa* εμφανίζεται ως κατάληξη θηλυκού σε πτώση ονομαστική, π.χ. *ko-wa*. (Hooker, 2011: 72, 105) *kurapawa-ja*

²³⁹ www.people.ku.edu/~jyounger/linearA/lexicon.html Σύμφωνα με τον Younger η λέξη σχετίζεται με την τρισύλλαβη MIDARA

²⁴⁰ Melena, 2014: 22

²⁴¹ Το *syll.ja* χρησιμοποιείται ως κατάληξη σε κλιτές λέξεις (επίθετα θηλυκού γένους). Η Kober κατέταξε τις λέξεις που λήγουν σε *ja* στην α' πτώση . π.χ. *A-mi-ni-si-ja, a-mi-ni-si-jo, i-e-re-ja, i-e-re-u, ro-ti-ni-ja*. (Hooker, 2011: 58, 68, 124)

-ja- ma- n- ti- ra	JA-MI-DA-RE
ka- ka- ra	KI-KI-RA-JA
ma- n- ti- ra	MI-DA-RE
ka-ka-ra	KE-KI-RU
ka- pu - pi	KU-PA 3 -PA 3
ka- pu	KA-PA
ka- pu	KU-PA
ka-ka	KA-KI

Συμπεράσματα – Παρατηρήσεις

Ακολουθώντας την μέθοδο σχηματισμού λέξεων με γνώμονα την σειρά των συμφώνων σχηματίστηκαν 17 συνολικά ακολουθίες φωνογραμμάτων που απέδωσαν κατά προσέγγιση συνολικά 32 λέξεις γραμμικής Α, εκ των οποίων 23 δισύλλαβες, 5 τρισύλλαβες και 4 τετρασύλλαβες.

Οι τρισύλλαβες λέξεις (KUPA₃PA₃, MIDARA, KEKIRU, AKARA, AKARU) σχηματίστηκαν από 3 ακολουθίες ιδεογραμμάτων (*kʒwɾɣy*, *mɛntĩɾɛ*, *kʒkʒɾɛ*). Από τις 5 τρισύλλαβες λέξεις, τρεις παρουσιάζουν αντιστροφή των φωνημάτων a και i, και μία αντικατάσταση του a από το e.

Οι τετρασύλλαβες λέξεις σχηματίστηκαν επίσης από 4 ακολουθίες φωνογραμμάτων (*sʒntĩkʒ*, *kʒwɾɣɔʒ*, *ĩymɛntĩɾɛ*, *kʒkʒɾɛ*). Και οι τέσσερις λέξεις (ASADAKA, KUPA₃PA₃(WAJA), JAMIDARE, KIKIRAJA) εμφανίζουν επίσης αντιστροφή των φωνηέντων a,u και i.

Τα δισύλλαβα (SADI, KAPA, KUPA, KUPI, MADI, TARA, KAKI, KAKU, KUKA, KARU, KIRU, KIRA, KIRO, KURA, KURE, DAKA, WAJA, AJA, IJA) σχηματίστηκαν από 9 ακολουθίες ιδεογραμμάτων (*sʒntĩ*, *ntĩkʒ*, *kʒɾw*, *wʒɣĩ*, *ɣĩɣ*, *mɛntĩ*, *ĩɾɛ*, *kʒkʒ*, *kʒɾɛ*).

Η ακολουθία *mɛntĩ* /manti απέδωσε την δισύλλαβη MADI

ως μέρος της ακολουθίας *mɛntĩɾɛ* /mantira απέδωσε την τρισύλλαβη MIDARA

ως μέρος της ακολουθίας *ĩymɛntĩɾɛ* /jamantira απέδωσε την τετρασύλλαβη: JAMIDARE²⁴²

Η ακολουθία *sʒntĩ* /santi απέδωσε τις δισύλλαβες: SATA, SITE, SITU, SADI

ως μέρος της ακολουθίας *sʒntĩkʒ* /santika απέδωσε την τετρασύλλαβη ASADAKA²⁴³

Η ακολουθία *kʒkʒɾɛ* /kakara απέδωσε τρεις τρισύλλαβες KEKIRU, AKARA/U

και μια τετρασύλλαβη: KIKIRAJA

Η ακολουθία *kʒɾw* /karw απέδωσε τρεις δισύλλαβες λέξεις KAPA, KUPA, KUPI

ως μέρος της ακολουθίας *kʒwɾɣy* /karwɾɣy απέδωσε μια τρισύλλαβη λέξη KUPA₃PA₃

Η ακολουθία *wʒɣĩ* /waja απέδωσε μια δισύλλαβη ακολουθία: - WAJA η οποία αποτελεί μέρος μιας λέξης που συναντάται σε μινωική φόρμουλα προσφοράς. Πιθανότατα η συγκεκριμένη ακολουθία συνιστά συνθετικό της τρισύλλαβης KU-PA₃-PA₃.

Οι λέξεις SATA, SITE, SITU σχηματίστηκαν από την μεταγραφή της ακολουθία santi σε γραμμική.

Από τα παραπάνω στοιχεία προκύπτει ότι η πλειονότητα των δισύλλαβων δεν οδηγεί μάλλον στην διεξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων, επειδή οι περισσότερες από αυτές αποτελούν τμήμα μεγαλύτερων λέξεων. Ένα στοιχείο που παρατηρήθηκε από την φωνητική αντιστοίχιση των ακολουθιών με λέξεις γραμμικής Α είναι η αντιστροφή των φωνηέντων a, i, u και η αντικατάσταση

²⁴² Οι λέξεις MIDARA JAMIDARE εμφανίζουν γλωσσολογικές ομοιότητες. Η προσθήκη του προθέματος JA δεν αναιρεί την σημασία της λέξης, εφόσον πρόκειται για ιδιοματισμό. Οι διαφορετικές καταλήξεις των λέξεων εναπόκειται στα γραμματικά φαινόμενα ή γλωσσολογικές διαφοροποιήσεις.

²⁴³ Το σημείο 08 με φωνητική αξία Α χρησιμοποιείται ως πρόθεμα . Owens, 2007: 267

των a,i,w από το e. Το φαινόμενο πιθανώς οφείλεται σε ορθογραφικά και γραμματικά φαινόμενα, σε τοπικά ιδιώματα, ή σε λάθη των γραφέων.²⁴⁴ Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται κυρίως στις τρισύλλαβες και τετρασύλλαβες λέξεις, καθώς παρουσιάζουν περισσότερες πιθανότητες φωνολογικής αντιστοίχισης με τις ακολουθίες των αιγυπτιακών φωνογραμμάτων. Σε αυτό το σημείο επικαλούμαστε τον John Chadwick, ο οποίος αντιμετώπιζε με σκεπτικισμό τις φωνολογικές προσεγγίσεις και την ερμηνεία των όρων της γραμμικής Β: “...Μερικές από τις αξίες σημειώνονται ως αβέβαιες. Αυτό γίνεται επειδή δεν έχουμε ακόμη αρκετά παραδείγματα σε αναγνωρίσιμες λέξεις για την αξία ώστε να θεωρηθεί ως σίγουρα καθορισμένη...οι αξίες που δίνονται δεν πρέπει να λαμβάνονται ως αυστηρή αναπαράσταση των ήχων είναι απλώς συμβατικές σημειογραφίες και χρειάζεται ερμηνεία για να αναπαραστήσουμε από αυτές τον ομιλούμενο τύπο...”²⁴⁵

ΞΟΡΚΙ 33: Σχηματισμός Λέξεων

sʒ - tʰ - sʒ - b - w - i- ʒ - y - ɔʒ - hw - mʒ - kʒ - t - w - r - pʒ - y - pʒ - wr- i- mɛ - i - ʒ.

sa (e, i)- ti (a,e) – sa (e,i) – bw (a) – i- a (ja) – y – da (e,i) – kw (a,i) – ma (e,i) – ka (e,i) – tw (a,i) – ra (e,i) – pa (e,i) - i - pa – wr – i (a,e) – ma (e,i) – i - a (ja)

ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΗ ΜΕΤΑΓΡΑΦΗ ΣΕ ΓΡΑΜΜΙΚΗ

SA(I,E) -TI(A,E) - SA(I,E) -PU(A) - I - JA - DA(I,E) - KU(A) - MA(I,E) - KA(I,E) – TU(A) - RA(E)-PA(I,E) - JA(O) – PA - WR - I(A,E) - MA(I,E) - JA(E,O)

Μεταγραφή	Σύμφωνα	Γραμμική Α	Γραμμική Β	Ευρήματα
<i>sʒ - tʰ-</i>	s – t -	SA - TA		HT 42.1, HT 117a. 7
<i>sʒ - tʰ</i>	s – t -	SI- TE		Za 20.2
<i>sʒ - tʰ</i>	s- t -	SI- TU		Za 20.3
<i>-sʒ -bw</i>	s-b (p)	SA-PO		HT 16.4
<i>-sʒ -bw</i>	s-b (p)	SU-PU		HT 31.2
<i>-i- ʒ -</i>	- j -	A-JA		KH 97a.1, SY Za 2d
<i>- ɔʒ - hw-</i>	-d – k -	DA-KA		HT Wa 1001-1005
<i>-ɔʒ - hw</i>	-d – k -	DA-KI		HT 6b.5
<i>- m-ɛ-k-ʒ-</i>	-m – k –		Ma -ka TH Fq 263, TH Fq 213, TH Fq 131.	
<i>-m-ɛ-kʒ-t-w-</i>	- m – k – t -	MA-KA-I-TA	Mi-ka-ta PY Fn 50 + fr.	KN Vc (1) 64,

– Η ακολουθία **sa – ti** παρουσιάζει ομοιότητα με τις λέξεις της γραμμικής Α: SI-TE, SA-TA,

²⁴⁴ Ruiperez – Melena, 1996: 101 – 102 στο Mycenaean Writing ο Melena εντοπίζει ορθογραφικές διαφοροποιήσεις ίδιων λέξεων που οφείλονται στους γραφείς.

²⁴⁵ Chadwick, 2005: 32

SI-TU. Τα παράλληλα διαφοροποιούνται φωνητικά από την ακολουθία, καθώς φέρουν διαφορετικά φωνήεντα. Η ίδια ακολουθία sa-ti φαίνεται να συμφωνεί φωνητικά με την αντίστοιχη ακολουθία του εξορκισμού 32, **sa-n-ti**. Οι πρώτη και η τελευταία συλλαβή είναι ίδιες, εντούτοις μεταξύ τους παρεμβάλλεται το σημείο -n-. Ακολουθώντας το γραμματικό κανόνα της γραμμικής B, το n αποβάλλεται καθώς βρίσκεται στο τέλος της συλλαβής san-²⁴⁶ Εάν υποθέσουμε ότι σε αυτή την περίπτωση ο κανόνας ισχύει, τότε και το ξόρκι 33 ξεκινά ενδεχομένως με μια λέξη της οποίας η φωνολογική απόδοση ταυτίζεται με την ακολουθία santi. Τα δυο ξόρκια ξεκινούν ως εξής:

Ξόρκι 32: *sʒ-n-ti-kʒ-p-w- p-y-wʒ-y-i-ʒ*
 Ξόρκι 33: *sʒ-ti-sʒ-b-w-i-ʒ*

sa-n-ti-ka-pw-pi-wa-ja
 sa-ti-sa-bw-ja

ΞΟΡΚΙ 32	ΞΟΡΚΙ 33
<i>sʒ - n - ti (sa-n-ti)</i>	<i>sʒ - ti (sa-ti)</i>
<i>k - ʒ - (ka)</i>	<i>sʒ - (sa)</i>
<i>p - w - (pu)</i>	<i>b - w- (bu)</i>
<i>p - y - (pi)</i>	-
<i>wʒ - y - i - (wa - ja)</i>	<i>i - ʒ - (ia / ja)</i>

Στο ξόρκι 32 αποτυπώνεται φωνητικά η ακολουθία santi, ενώ στο ξόρκι 33 το n παραλείπεται, όπως θα γραφόταν σε γραμμική. Στο ξόρκι 32 η τρίτη συλλαβή ka συμφωνεί ως προς το μέρος του φωνήεντος με την τρίτη συλλαβή της περιγραφής 33, sa, ωστόσο διαφέρει ως προς τον συμφωνικό χαρακτήρα. Στην τέταρτη συλλαβή, ο γραφέας χρησιμοποίησε το φωνόγραμμα b για να αποδώσει έναν ήχο της γραμμικής που αποδίδεται είτε με την σειρά p (a,e,i,o,u) είτε με την σειρά w (a,e,i,o) είτε με την σειρά q (a,e,i,o).²⁴⁷ Σε κάθε περίπτωση φαίνεται ότι οι δυο ακολουθίες συμφωνούν φωνητικά, εφόσον αποδίδουν τα χειλικόληκτα p, b.²⁴⁸ Η τελευταία ακολουθία της περιγραφής 32 αντιστοιχεί ως προς την τελευταία συλλαβή της φωνητικά με την αντίστοιχη συλλαβή ja της 33. Από τις παραπάνω παρατηρήσεις προκύπτει η υπόθεση ότι και τα δυο ξόρκια ξεκινούν με την ίδια λέξη ή λέξεις, ένδειξη ότι εντάσσονται σε συγγενές πολιτισμικό (θρησκευτικό) περιβάλλον.

Η ακολουθία *ma-k-ʒ* (ma-ka) σχηματίζει μια λέξη της Γραμμικής B, που βρέθηκε σε πινακίδες θρησκευτικού περιεχομένου στην Θήβα (TH Fq 213, TH Fq 263, TH Fq 131) και σημαίνει *Ma Ga*.²⁴⁹ Η ακολουθία *ma k ʒ tw* [ma ka tu] συμφωνεί ως προς την ακολουθία των συμφώνων με την λέξη της γραμμικής A, MA-KA-I-TA. Οι αρχικές και οι δευτερές συλλαβές των δυο λέξεων συμφωνούν φωνητικά, ενώ η διαφοροποιούνται ως προς το φωνήεν της κατάληξης τους. Η ίδια ακολουθία αποδίδει φωνητικά και μια λέξη της γραμμικής B, mi-ka-ta (KN Vc(1) 64, PY Fn 50 + fr.), η οποία σημαίνει “μίκται”.²⁵⁰

Σχηματισμός των λέξεων που αποτελούν θεωνύμια

Χαρακτηριστικό ενός εξορκισμού είναι η αναφορά σε μια θεότητα ή σε δαίμονα. Ο μάγος

²⁴⁶ Ruiperez – Melena 1996: 82

²⁴⁷ Γιαννάκης, 2015: περί συστηματικής αντιστοίχισης και εναλλαγής συμφώνων που ανήκουν στην ίδια φωνητική κατηγορία (b, p, f) σελ.250

²⁴⁸ Στο περιβάλλον της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας, οι δυο γλωσσικές ομάδες/ υποδιαιρέσεις centum και satem διαφοροποιούνται στην αλλαγή των συμφώνων k/h/ch σε συριστικό s. Τα ch/k/h ανήκουν στην δυτική ομάδα centum ενώ το s στην ανατολική ινδοευρωπαϊκή ομάδα satem. (Renfrew, 2009: 131). Επίσης, οι διαφοροποιήσεις και εναλλαγές ομοειδών φωνολογικών συμφώνων είναι επιτρεπτές μέσα στο περιβάλλον της εξέλιξης μιας λέξης της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας. Έτσι το σύμφωνο π αντικαθίσταται από το φ, το κ από το χ, το τ από το θ. (Renfrew, 2009: 128). / Γιαννάκης, 2015: 300

²⁴⁹ Τσαγράκης, 2015: 170, 176, 188 / Chadwick, 1999: 175

²⁵⁰ Chadwick – Killen – Olivier, 1971: 309 / Τσαγράκης, 2015: 98

ιερέας επικαλούνταν έναν θεράποντα θεό για να συνδράμει στην αποτροπή μιας κακής ενέργειας ή κατάστασης, να θεραπεύσει μια αρρώστια. Συνήθως μαζί με την θεραπευτική θεότητα γινόταν αναφορά και στο όνομα του δαίμονα ή του θεού εκείνου που προκάλεσε την ασθένεια. Το ζόρκι 33 φέρει δύο ταξ.ανδρικών θεών. Συγκεκριμένα: $m-c-k-ʒ-t-w-r(\zeta) - pʒ-y = ma(e,i) - ka(e,i) - tw(a,i) - r(a,i) - pa(e,i,u) - y(ja)$. Η ακολουθία σε φωνητική συσχέτιση με λέξεις Γραμμικής Α έδειξε τα εξής:

Μεταγραφή	Σύμφωνα	Γραμμική Β	Γραμμική Α	Αιγυπτιακή	Ευρήματα
<i>-w-r</i>				Wr: μέγας	
<i>-pʒ-y</i>	- p - j		PA-JA		HT 41a.4
<i>-pʒ-y</i>	- p - j	Pa-ja -wo-(ne)			KN V 52

Η ακολουθία makatu προηγείται του ταξ.Α2, υποδηλώνοντας την παρουσία ρηματικού τύπου²⁵¹. Στο γραμματικό περιβάλλον της γραμμικής Β η ακολουθία θα μπορούσε να σχηματίζει ρήμα, όπου η κατάληξη -tu θα μετατρέποταν σε -to ή -te (π.χ eu-ke-to, de-ka-sa-to).²⁵² Στην έρευνα του Τσικριτσή, το συλλαβόγραμμα **to** μετρήθηκε 90 φορές στο τέλος λέξεων γραμμικής Β, ενώ το **u** 51 φορές, και το **tu** 12 φορές στο τέλος λέξεων γραμμικής Α.²⁵³

Σε αντιστοιχία με την ακολουθία *-pʒ -wr-* που χρησιμοποιήθηκε για να προσδιορίσει το δεύτερο θεωνύμιο, θα μπορούσε η ακολουθία *m-c-k-ʒ-t-w-r* $\epsilon-(pʒ-y)$ να αποδώσει επίσης την αιγυπτιακή λέξη *wr*. Με αυτόν τον τρόπο σχηματίζεται ένας επιθετικός προσδιορισμός που αποδίδεται στην θεότητα *pʒ - y*. Η χρήση του ταξογράμματος στο μέσο των δυο ιδεογραμμάτων θα μπορούσε να αποδοθεί σε ανθρώπινο λάθος.²⁵⁴ Η ακολουθία - ray + ταξ.θεού δεν απέδωσε κάποια παράλληλη φωνητική αξία σε ευρήματα γραμμικής Α. Η ακολουθία ray + ταξ.θεού απέδωσε την λέξη PA - JA, η οποία προσεγγίζει φωνητικά και την λέξη *Pa-ja-wo*, που βρέθηκε σε πινακίδα της γραμμικής Β στην Κνωσσό (KN V 52 + 52bis +8285).²⁵⁵

Η ακολουθία *pʒ wr* σχηματίζει μια αιγυπτιακή λέξη που σημαίνει “Μέγας”, και χρησιμοποιείται ως επιθετικός προσδιορισμός στο θεωνύμιο που έπεται. Η ακολουθία (*im ʿ iʒ*) imai + ταξ.θεού = **ma ia** σχηματίζει το δεύτερο θεωνύμιο του εξορκισμού. Η λέξη σχηματίζει δυο κύρια ονόματα που βρίσκονται σε πινακίδες Γραμμικής Α και Β αντίστοιχα. Η ίδια ακολουθία θα μπορούσε να μεταγραφεί σε γραμμική Β ως e-ma-a²⁵⁶ εφόσον το πρώτο φωνόγραμμα **i** μπορεί να αντικαταστήσει ένα από τα υπολειπόμενα φωνήεντα γραμμικών, όπως το **e**.

Μεταγραφές	Σύμφωνα	Γραμμική Α	Γραμμική Β	Ευρήματα
<i>-i-m-ʿi-ʒ</i>	-m-	A-MA-JA		KH 14.1
<i>-i-m-ʿi-ʒ</i>	-m-		A-me-ja	KN F (1) 153-7348
<i>-i-m-ʿi-ʒ</i>	-m-		E-ma-a₂	KN D 411+511, KN X 9669, PY Tn 316, PY Un 219, PY Nn 1357,

²⁵¹ Το det.A2 σημαίνει “μιλώ”, “σκέφτομαι”, “τρώω”, “πίνω”

²⁵² Hooker, 2011: 115

²⁵³ Τσικριτσή, 2001:78, 80 “Η κατάληξη -u της γραμμικής Α αντιστοιχεί στην κατάληξη της γενικής -jo της γραμμικής Β, που στον Όμηρο εμφανίζεται ως οιο ή οο και ου.” (του ίδιου, σελ. 104)

²⁵⁴ Στην περίπτωση που υποθέσουμε ότι το συγκεκριμένο ζόρκι περιέχει ένα όνομα θεού και ένα όνομα δαίμονα, τότε θα πρέπει να μην αποδώσουμε την ακολουθία wr ως αιγυπτιακή λέξη, αλλά να την εντάξουμε μέσα στην φωνητική αξία των γειτονικών ακολουθιών.

²⁵⁵ Chadwick, 1999: 178 - 179 / Τσαγράκης, 2015: 654 / Ruiperez – Melena, 1996: 183, 190: Η λέξη pa-ja-wo-ne αναφέρεται στον ομηρικό θεό Παϊών, μια θεότητα με θεραπευτικές ιδιότητες, η οποία αργότερα ταυτίστηκε με τον Απόλλωνα. Ο όρος βρίσκεται σε πτώση δοτική.

²⁵⁶ Chadwick, 1999: 176 / Chadwick – Killen – Olivier, 1971: 158

Αναζήτηση της Λέξης Samuna

Η λέξη samuna αποδίδει το όνομα μιας ασθένειας, καθώς συνοδεύεται από το ταξόγραμμα της ασθένειας. Περισσότερες πληροφορίες για την ταυτότητα και τα συμπτώματα της ασθένειας δεν έχουμε στην διάθεσή μας, παρ'όλα αυτά υποθέτουμε ότι μάλλον πρόκειται για μια μολυσματική ασθένεια λόγω του ταξογράμματος (πυώδης φλύκταινα).²⁵⁷ Η ακολουθία samuna συμφωνεί φωνητικά αλλά κυρίως ως προς την ακολουθία των συμφώνων με την λέξη (A)-SA-MU-NE. Η λέξη αναγνωρίστηκε σε πίθο (ZA Zb 3.1) που βρέθηκε στη Ζάκρο στο οίκημα Magazine Theta, ανήκει στην YM IB και εκτίθεται στο Μουσείο του Ηρακλείου. Ο πίθος έχει ύψος 170 εκ., και έχει χωρητικότητα περίπου 1000 λίτρα.²⁵⁸

VINa32 DI-DI-KA-SE A-SA-MU-NE A-SE
A-TA-I-*301 – DEKA A-RE-PI-RE-NA TI-KU

Το περιεχόμενο της φράσης σχετίζεται με επίκληση σε μια θεότητα και μεταξύ άλλων αναγράφει το ιδεόγραμμα του οίνου (VINa32), υποδηλώνοντας έτσι το περιεχόμενο της προσφοράς. Η ακολουθία A-TA-I-*301 συναντάται στην μινωική φόρμουλα προσφοράς ενώ οι λέξεις που έπονται, διαφοροποιούνται.²⁵⁹ Η λέξη (A)-SA-MU-NE φέρεται και σε ευρήματα της γραφής των Αρχαίων (ARCH 393, ARCH 394, ARCH 391, M.ODIGITRIA, KNOSSOS, PANGALOCHORI).²⁶⁰

Η ακολουθία samuna αν και παρουσιάζει φωνολογικές ομοιότητες με την λέξη της γραμμικής Α που αναγράφεται στον πίθο και στους σφραγιδόλιθους, ωστόσο είναι πολύ πιθανόν να πρόκειται και για φωνητική σύμπτωση ανόμοιων και διαφορετικής προέλευσης λέξεων.²⁶¹ Στην περίπτωση όμως που οι δυο όροι σχετίζονται, τότε θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι εάν ο όρος Asamune σημαίνει θεωνύμιο, τότε η θεότητα μάλλον σχετιζόταν με την συγκεκριμένη ασθένεια. Αν και η εννοιολογική ταύτιση των δυο λέξεων είναι αμφισβητήσιμη, εντούτοις είναι μια αποδεκτή εικασία, εφόσον οι λαοί της Εποχής του Χαλκού συσχέτιζαν τα φυσικά φαινόμενα και τις καταστροφές με τους θεούς, γεγονός που αποκαλύπτεται μέσα από την ανάγνωση των κειμένων, κυρίως όμως μέσα από τα μαγικά κείμενα. Οι θεοί ταυτίζονταν με δυσάρεστα γεγονότα είτε επειδή θεωρούνταν υπεύθυνοι για αυτά είτε επικαλούνταν να τα αντιμετωπίσουν μέσα από τις θεραπευτικές τους ικανότητες και δυνάμεις.

²⁵⁷ Το ζόρκι 33 έπεται του εξορκισμού 32, ο οποίος αναφέρεται στην Ασιατική ασθένεια, επίσης μολυσματική ασθένεια. Η λέξη φαίνεται να έχει γλωσσολογική σχέση με την ασθένεια των Ασιατών (Aamou). Ως Aamou ονομάζονταν από τους Αιγύπτιους οι κάτοικοι που ζούσαν στην Συροπαλαιστίνη και ασχολούνταν με την κτηνοτροφία (Amorites). Εάν οι δυο σθένειες συσχετίζονται τότε η λέξη samuna πιθανότατα είναι ο όρος που χρησιμοποιούταν στην γλώσσα των Μινωϊτών για να προσδιορίσουν την Ασιατική ασθένεια. Επίσης η λέξη φαίνεται να έχει συνάφεια και τον samana, έναν βαβυλωνιακό δαίμονα που φέρει επίσης ασθένειες.

²⁵⁸ www.people.ku.edu/~jyounger/LinearA/misctexts.html, GOR. IV : 112 - 113

²⁵⁹ Owens, 2007: 226 / www.people.ky.edu/~jyounger/LinearA/religioustexts.html

²⁶⁰ Owens, 2007: 168 Ο Owens υποστηρίζει ότι η λέξη αποδίδει όνομα μιας προγενέστερης θεάς, η οποία ταυτίστηκε με την θεά Asasara

²⁶¹ Ο όρος μπορεί να σχετίζεται επίσης με τον δαίμονα samana, βαβυλωνιακής προέλευσης, ο οποίος φέρει επιδημίες.

Κεφάλαιο 7ο: Ανακεφαλαίωση - Συμπεράσματα

Σκοπός της συγκεκριμένης ενότητας ήταν η ανάλυση και ο σχολιασμός δυο εξορκισμών που βρέθηκαν στον Ιατρικό Πάπυρο του Λονδίνου, καθώς και η αναζήτηση ενδείξεων για την μινωϊκή ταυτότητα των γλώσσων μέσα από ενεπίγραφα ευρήματα της Γραμμικής Α,

Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάσαμε συνοπτικά τα τεχνικά χαρακτηριστικά του Παπύρου του Λονδίνου και εστίασαμε στην παρουσίαση της δομής των δυο περιγραφών 32 και 33, που αποδίδουν ξόρκια για την αντιμετώπιση δυο ασθενειών: της Ασιατικής ασθένειας και της ασθένειας Σαμούνα. Τα δυο ξόρκια είναι γραμμένα σε ιερατική γραφή και ακολουθούν την ορθογραφία του Group Writing, ενός συστήματος καταγραφής ξένων ήχων μέσα από την χρήση αιγυπτιακών φωνογραμμάτων. Στο ξόρκι 32 δεν χρησιμοποιήθηκαν ταξογράμματα, και επομένως δεν υπάρχει κάποια ένδειξη που να μας οδηγεί σε ασφαλή συμπεράσματα για το εννοιολογικό περιεχόμενο του. Αντιθέτως, στο ξόρκι 33 χρησιμοποιήθηκαν 8 ταξογράμματα, με αποτέλεσμα τον διαχωρισμό λέξεων και την νοηματοδότησή τους. Ειδικότερα, χρησιμοποιήθηκαν δυο ταξογράμματα θεών, δυο ταξογράμματα ασθένειας, ένα ταξογράμμα παπύρου, δυο ταξογράμματα που δείχνουν μια ενέργεια (D54, A2) και ένα σύμπλεγμα φωνογραμμάτων/ταξογραμμάτων που σχετίζονται με την προσφορά άρτων. Τα δυο ταξογράμματα που δείχνουν ενέργεια πιθανότατα φανερώνουν ότι οι ακολουθίες που προηγούνται είναι ρηματικοί τύποι. Συγκεκριμένα, η ακολουθία *makatu + ταξ. A2* (“καθισμένου άνδρα με το χέρι στο στόμα”), φανερώνει μια ενέργεια προφορική. Ο ισχυρισμός ότι η ακολουθία χρησιμεύει ως ρήμα, ενισχύεται από το γεγονός ότι καταλήγει σε *tu (e,o)*, μια κατάληξη που χρησιμοποιείται σε ρηματικούς τύπους της γραμμικής Β. Η ακολουθία *sati + ταξ. Άρτου* υποδηλώνει μια λέξη που έχει σχέση με την προσφορά άρτου και εντάσσεται στην αιγυπτιακή φόρμουλα προσφοράς. Οι ακολουθίες *ray(ja)* και *imaia(ja) + ταξ. ανδρικής θεότητας* υποδηλώνουν την παρουσία δυο θεών ή ενός θεού και ενός δαίμονα.

Στο ίδιο κεφάλαιο παρουσιάστηκαν οι μεταγραφές των J. Vercoutter, J. Strange και E. Κυριακίδη, και εστίασαμε στις μεταξύ τους διαφορές. Και οι τρεις μεταγραφές συγκλίνουν στην μεταγραφή των φωνογραμμάτων που αποδίδουν σύμφωνα, ενώ διαφοροποιούνται σε κάποιες περιπτώσεις στην απόδοση των φωνηέντων. Οι Strange και Vercoutter αποδίδουν ηχητικά το δισύμφωνο της πάπιας ως *tʃ* ενώ ο Κυριακίδης, ακολουθώντας το λεξικό του Gardiner, αποδίδει το σημείο *pʃ*. Ο Strange μεταγράφει το *ταξ. A2* ως *i* ενώ ο Vercoutter σχηματίζει συλλαβές που αρχίζουν από φωνήεν. Επίσης, ασχοληθήκαμε με ερωτήματα που προκύπτουν μέσα από την διαφορετική δομή των δυο εξορκισμών. Εστίασαμε κυρίως στους γραφείς των δυο περιγραφών, και θέσαμε ερωτήματα κατά πόσο ήταν σκόπιμη η χρήση διαφορετικής σύνταξης και ορθογραφίας ή εάν επρόκειτο για το ίδιο πρόσωπο που συνέταξε τις δυο περιγραφές. Ο τρόπος γραφής της περιγραφής 32 δείχνει ότι ο γραφέας ήθελε να αποτυπώσει ακριβώς τους ήχους ενός ξένου μαγικού εξορκισμού και γι αυτόν τον λόγο η οποιαδήποτε χρήση οποιονδήποτε ταξογραμμάτων ήταν άσκοπη. Η απουσία προσδιοριστικών ιδεογραμμάτων στο τέλος λέξεων εξηγείται και από το γεγονός ότι το ξόρκι 32 απευθυνόταν σε άτομα που πιθανότατα γνώριζαν τις λέξεις και το νόημά τους.

Στην περιγραφή 33 ο γραφέας φαίνεται να γνώριζε την σημασία κάποιων λέξεων και ήθελε να προσδιορίσει το νόημα τους, γι αυτό τον λόγο και χρησιμοποίησε συνολικά 8 ταξογράμματα.

Επίσης χρησιμοποίησε τουλάχιστον μια φορά μια αιγυπτιακή λέξη (*wr*) ως επιθετικό προσδιορισμό σε ένα θεωνύμιο, στοιχείο που υποδηλώνει ότι γνώριζε την αιγυπτιακή γλώσσα και γραφή. Ο γραφέας του εξορκισμού 33 χρησιμοποίησε το φωνόγραμμα *b* στις ακολουθίες *wbqy* και *sabwja*, το οποίο δεν αντιστοιχεί σε παράλληλο συλλαβόγραμμα της γραμμικής Β. Το φωνόγραμμα *b* αποδόθηκε σε γραμμική μεταγραφή από την σειρά *p*. Επομένως, ο γραφέας της περιγραφής 33 γνωρίζει σίγουρα την αιγυπτιακή γραφή και γλώσσα, στοιχείο που συνάγεται από την χρήση της λέξης *wr* και την χρήση του σημείου *b*. Θα μπορούσαμε να ισχυρισθούμε ότι ο γραφέας της περιγραφής 33 μάλλον αντέγραψε το κείμενό της και γι αυτό τον λόγο χρησιμοποίησε αιγυπτιακά ταξογράμματα στο τέλος των λέξεων. Η ενέργεια της αντιγραφής και η χρήση αιγυπτιακών λέξεων δείχνει ότι το υποκείμενο γνώριζε και τις δυο γλώσσες και τις δυο γραφές. Τα στοιχεία που αντλούμε από τα δυο ξόρκια δεν είναι επαρκή ώστε να υποστηρίξουμε με σιγουριά ότι οι γραφείς που τα έγραψαν ήταν δυο εντελώς ξεχωριστά ή το ίδιο πρόσωπο.

Στο δεύτερο κεφάλαιο προσπαθήσαμε να υποστηρίξουμε την επιλογή της Γραμμικής Α ως καταλληλότερου εργαλείου αναζήτησης λέξεων, που συμφωνούν φωνητικά με εκείνες που ενδεχομένως σχηματίζονται από ακολουθίες φωνογραμμάτων των δυο περιγραφών. Η δικαιολόγηση στηρίχθηκε στο αυταπόδεικτο του τίτλου του εξορκισμού 32, όπου αναφέρεται το όνομα των Κεφτιού. Σε αυτό το σημείο παρουσιάσαμε συνοπτικά την θέση την οποία υιοθετήσαμε καθ' όλη την διάρκεια του εγχειρήματος, ότι οι Κεφτιού ήταν λαός που ζούσε στην Κρήτη, κατά την διάρκεια της 2ης χιλιετίας π.Χ. Η θέση αυτή επιβεβαιώνεται μέσα από υλικά κατάλοιπα που βρέθηκαν στην Αίγυπτο και απεικονίζουν τους Κεφτιού σε τάφους αιγυπτίων αξιωματούχων και από την αναφορά του ονόματος Κεφτιού μαζί με την καταγραφή μινωϊκών τοπωνυμίων. Η ταύτιση των Κεφτιού με τους Μινωίτες αποτελεί ικανή και αναγκαία συνθήκη του επιχειρήματος σχετικά με την μινωική ταυτότητα της γλώσσας του εξορκισμού 32. Η ίδια συνθήκη μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τουλάχιστον το ξόρκι 32 αποδίδει μια από τις μινωϊκές γλώσσες που πιθανότατα φέρονται σε ενεπίγραφα της Γραμμικής Α.

Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάσαμε συνοπτικά τα γραφικά συστήματα που αναπτύχθηκαν στην Κρήτη κατά την Εποχή του Χαλκού και παράλληλα εστίασαμε σε προβληματισμούς και δυσκολίες που ενέχει το εγχείρημα της αναζήτησης και διασταύρωσης λέξεων. Ο διαχωρισμός λέξεων στις δυο αιγυπτιακές περιγραφές και η απόδοση τους σε γραμμικές γραφές δυσχεραίνει την αξιοπιστία της μεθόδου, εξαιτίας της απουσίας των φωνημάτων *e* και *o* από την αιγυπτιακή γραφή. Η έλλειψη φωνημάτων ανάγκασε τους γραφείς να τα αντικαταστήσουν με τα διαθέσιμα φωνήματα *a*, *i*, *w*. Η ορθογραφία και η γραμματική των γραμμικών γραφών αποτελεί επίσης ανασταλτικό παράγοντα που περιορίζει τις πιθανότητες διασταύρωσης παράλληλων. Οι διαφοροποιήσεις των λέξεων εξαιτίας τοπικών ιδιωμάτων σε συνδυασμό με τον ανθρώπινο παράγοντα, καθώς και το αρκετά περιορισμένο υλικό γραμμικής Α δημιουργούν επίσης αμφιβολίες για την αντιστοίχιση λέξεων.

Στο τέταρτο κεφάλαιο εστίασαμε στο ξόρκι 32. Μέσα από 20 ακολουθίες αιγυπτιακών φωνογραμμάτων σχηματίστηκαν κατά προσέγγιση 32 λέξεις που φαίνεται να αποδίδουν ηχητικά λέξεις που βρίσκονται σε ενεπίγραφα γραμμικής Α. Από αυτές 22 ήταν δισύλλαβες, 6 τρισύλλαβες και 5 τετρασύλλαβες. Τα περισσότερα ενεπίγραφα των λέξεων είναι πινακίδες και προέρχονται από την Αγία Τριάδα. Ο σχηματισμός βασίστηκε στην ακολουθία των συμφώνων, χωρίς ωστόσο να αγνοείται η θέση και ο ρόλος των φωνηέντων. Από τα ευρήματα προέκυψαν κάποια συμπεράσματα:

- Οι περισσότερες δισύλλαβες που σχηματίστηκαν δεν αποτελούν ασφαλείς ενδείξεις ότι ταυτίζονται με τα δισύλλαβα γραμμικής, επειδή τα περισσότερα από αυτά συμμετέχουν στον σχηματισμό τρισύλλαβων και τετρασύλλαβων λέξεων.
- Μέσα από την διασταύρωση των λέξεων γραμμικής με αιγυπτιακές ακολουθίες παρατηρήθηκε ότι η πλειονότητα των περιπτώσεων των σχηματιζόμενων όρων παρουσίαζε συστηματική αντιστροφή των φωνηέντων ή αντικατάσταση των φωνημάτων *a*, *i* από το *e*. Ενδεικτικά παραδείγματα αποτελούν οι λέξεις : MI-DA-RA, JA-MI-DA-RE (*i-y-m-c-n-tt-rc*), KE-KI-RU, KI-KI-RA-JA, (*k3-k-3-rc*), KU- PA, KU-PA₂-PA₂, KE-PU (*k3-pw-py*).

- Οι ακολουθίες *sʒnti* και *mnti* αποδόθηκαν με nt και όχι με το φωνόγραμμα d, γεγονός που δείχνει ότι ο γραφέας απέδιδε τον ήχο που άκουγε. Στην γραμμική B η σειρά da, de, di, du αποδίδει φωνητικά συλλαβές με συνθετικό το δ. Οι Αιγύπτιοι γραφείς επίσης τον απέδιδαν με το φωνόγραμμα d.
- Οι ακολουθίες *mantī* και *ka-ka-ra*, απέδωσαν δισύλλαβες, τρισύλλαβες και τετρασύλλαβες λέξεις.
- Οι μεταγραφές σε γραμμική των ακολουθιών *santi* και *mantī* θα ήταν *sa-ti*, *ma-ti* αντίστοιχα. Η απαλοιφή του n οφείλεται σε ορθογραφικό κανόνα των γραφών, σύμφωνα με τον οποίο τα σύμφωνα λ, ρ, ν, όταν βρίσκονται στο τέλος μιας συλλαβής δεν γράφονται, παρόλα αυτά όμως προφέρονται. Η ακολουθία σε γραμμική SA-TI απέδωσε 3 παράλληλα επίσης δισύλλαβα γραμμικής A: SA-TA, SI-TE, SI-TU. Οι ίδιες λέξεις αποδόθηκαν ως παράλληλα και στην ακολουθία της περιγραφής 33: SA-TI.
- Η ακολουθία *wʒ - y - i* αποδόθηκε ως WA-JA. Η ακολουθία που σχηματίστηκε, αποτελεί το τελευταίο μέρος μιας μεγαλύτερης λέξης που εντοπίζεται κυρίως λατρευτικά αντικείμενα που ανακαλύφθηκαν σε διάφορα ιερά κορφών στην Κρήτη.

Στο πέμπτο κεφάλαιο εστίασαμε στο ξόρκι 33 και επιχειρήθηκε η ίδια διαδικασία με αυτή που ακολουθήθηκε στην περιγραφή 32, ωστόσο διαπιστώθηκαν τα ακόλουθα:

- η ακολουθία *wbqy* έπεται της ακολουθίας *samuna* και φέρει επίσης το ταξ.ασθένειας. Η θέση της μας επιτρέπει να εικάσουμε ότι πρόκειται για επεξηγηματικό προσδιορισμό της λέξης *samuna*. Δεν βρέθηκαν φωνητικά παράλληλα της ακολουθίας σε ενεπίγραφα της γραμμικής A.
- το ξόρκι 33 ξεκινά με την ακολουθία *sʒ-ti-sʒ-bw-i-ʒ* / *satisabuja*, η οποία μοιάζει φωνητικά με την ακολουθία της περιγραφής 32: *sʒ-n-ti-kʒ-pw-p-y-wʒ-y-i-y*.

ΞΟΡΚΙ 32	ΞΟΡΚΙ 33
<i>sʒ - n - ti</i> (sa-n-ti)	<i>sʒ - ti</i> (sa-ti)
- <i>k - ʒ</i> - (ka)	- <i>sʒ</i> - (sa)
- <i>p - w</i> - (pu)	- <i>b - w</i> - (bu)
- <i>p - y</i> - (pi)	-
- <i>wʒ - y - i</i> - (wa - ja)	- <i>i - ʒ</i> - (ia / ja)

Στο ξόρκι 32 αποτυπώνεται φωνητικά η ακολουθία *santi*, ενώ στο ξόρκι 33 το n παραλείπεται, όπως θα γινόταν εάν γραφόταν σε γραμμική. Στο ξόρκι 32 η τρίτη συλλαβή *ka* συμφωνεί ως προς το μέρος του φωνήεντος με την τρίτη συλλαβή της περιγραφής 33, *sa*, ωστόσο διαφέρει ως προς τον συμφωνικό χαρακτήρα. Στην τέταρτη συλλαβή, οι δυο περιγραφές συμφωνούν, καθώς αποδίδουν την φωνητική αξία με τα χειλικόληκτα *p*, *b*. Η τελευταία ακολουθία της περιγραφής 32 συμφωνεί ως προς την τελευταία συλλαβή της φωνητικά με την αντίστοιχη συλλαβή *ja* της 33. Εάν υποθέσουμε ότι οι δυο περιγραφές ξεκινούν με περίπου όμοιες ακολουθίες συλλαβών, (*santi - sati*), τότε η υπόθεση αυτή είναι δυνατόν να δικαιολογηθεί και από την πρόταση ότι εφόσον αποτελούν μέρος μιας μαγικής επίκλησης τότε ενδεχομένως ξεκινούν με την ίδια λέξη. Σε αυτήν την υπόθεση, οι όποιες φωνητικές διαφοροποιήσεις που τυχόν εντοπίστηκαν, προκύπτουν είτε από λάθος που οφείλεται στον γραφέα/είς είτε λόγω γλωσσικών ιδιωμάτων. Τα παραπάνω στοιχεία μας οδηγούν στο πιθανό συμπέρασμα ότι και τα δυο ξόρκια ξεκινούν με την ίδια λέξη ή λέξεις, και επομένως εντάσσονται στο ίδιο πολιτισμικό πλαίσιο.

Σύμφωνα με τον G. Owens η ακολουθία *-WA-JA* χρησιμοποιείται στο τέλος λέξεων θηλυκού γένους. Επομένως η ακολουθία *-ka-pw-py-wa-ja* ενδεχομένως είναι μια λέξη θηλυκού γένους. Η ακολουθία *-I-A / J-A* χρησιμοποιείται σε λέξεις γραμμικής B ως κατάληξη για να προσδιορίσει το

θηλυκό γένος. Η ακολουθία *sa-bu-i-a/-ja* ενδεχομένως σχηματίζει μια λέξη θηλυκού γένους.²⁶² Φυσικά μια τέτοια υπόθεση κινείται μέσα στο πεδίο των πιθανοτήτων και του στατιστικού λάθους και υπόκειται σε κριτική και προβληματισμούς.

Στο ίδιο κεφάλαιο αναφερθήκαμε και στις ακολουθίες που προηγούνταν των ταξογραμμάτων των θεοτήτων. Η ακολουθία *p3- y + ταξ.θεού* απέδωσε ένα όνομα στην γραμμική Α (PA-JA) και ένα όνομα σε πινακίδα της γραμμικής Β (pa-ja-wo-ne).

Η ακολουθία *p3 wr i-m-ε-ι-ε + ταξ.θεού* απέδωσε ένα ανθρωπωνύμιο σε γραμμική Α (A-MA-JA) και ένα ανθρωπωνύμιο σε πινακίδα της γραμμικής Β (a-me-ja). Και τα δυο συμφωνούν απολύτως φωνητικά με την ακολουθία. Επίσης η ακολουθία φαίνεται να συμφωνεί και με ένα άλλο όνομα που βρέθηκε σε πινακίδες της γραμμικής Β, e-ma-a₂. Η λέξη αποδίδεται στο θεό Ερμή. Η απαλοιφή του *ε*, συνάδει με τους ορθογραφικούς κανόνες της γραφής. Η ακολουθία *p3wr* αποδίδεται σε λέξη αιγυπτιακής προέλευσης που σημαίνει “Μεγάλος”. Σε πλήρη αντιστοιχία με τον επιθετικό προσδιορισμό της 2ης θεότητας, διαχωρίσαμε επίσης την λέξη *wr* πριν την ακολουθία του πρώτου θεωνυμίου. Η χρήση του ταξογράμματος A2 στο ενδιάμεσο της λέξης αποδίδεται σε ορθογραφικό λάθος.

Στο έκτο κεφάλαιο προσπαθήσαμε να εντοπίσουμε τον όρο *samuna* σε ενεπίγραφα της γραμμικής Α. Η διαδικασία αποκάλυψε την λέξη A-SA-MU-NE, SA-MU-NE σε πίθο της γραμμικής Α και σε σφραγιδολίθους της ιερογλυφικής γραφής των Αρχαίων. Συγκεκριμένα ο πίθος βρέθηκε στην ανατολική Κρήτη, στο Ζάκρο και χρονολογείται την ΥΜ ΙΒ, μια περίοδο που το νησί δεν είχε περάσει στην μυκηναϊκή κυριαρχία. Η λέξη αποτελεί μέρος μιας αναθηματικής φράσης που αναγραφόταν σε λατρευτικά αντικείμενα. Μέσα στην φράση αναγνωρίζεται το ιδεόγραμμα της άμπελου, το οποίο φανερώνει ότι ο πίθος περιείχε οίνο. Η λέξη ASAMUNE αποδίδεται από τον Owens σε όνομα γυναικείας θεάς που αντικαταστάθηκε από την A-SA-SA-RA/JA-SA-SA-RA-ME. Ο ίδιος ερευνητής διαβάζει την λέξη και σε 8 σφραγιδολίθους της Μέσης Εποχής του Χαλκού που βρέθηκαν στις Αρχάνες και την Κνωσό και φέρουν την γραφή των Αρχαίων.

Η υπόθεση ότι οι δυο λέξεις πιθανότατα σχετίζονται, μπορεί να στηριχτεί σε συναφή παραδείγματα που προκύπτουν από την γνώση μας για τις μεταφυσικές αντιλήψεις των λαών της Εποχής του Χαλκού, οι οποίοι συνέδεαν τα φυσικά φαινόμενα και τις καταστροφές με το μεταφυσικό στοιχείο, γεγονός που αποκαλύπτεται μέσα από την ανάγνωση των κειμένων, κυρίως όμως μέσα από τα μαγικά κείμενα. Στην Αίγυπτο ένα μαγικό ξόρκι απευθυνόταν απαραίτητως σε μια ή και περισσότερες θεότητες, προκειμένου να αντιμετωπίσει μια ασθένεια ή ένα δυσάρεστο γεγονός. Συχνά εκτός από τον θεράποντα θεό, αναφερόταν και το όνομα του δαίμονα. Ενδεικτικό παράδειγμα συνιστούν πάπυροι όπου αναφέρονται στον δαίμονα *samana* και σε αιγυπτιακούς θεούς, *Seth* και *Ra*.²⁶³ Ο *samana* θεωρούταν δαίμονας σημιτικής προέλευσης που έφερε επιδημίες και ασθένειες. Ένα επίσης ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η θεά *Sekhmet*, η θεά της επιδημίας και του πολέμου. Η *Sekhmet* αποτελούσε την άλλη όψη της *Hathor*, της θεάς της αγάπης και της ομορφιάς. Οι ιερείς της ασκούσαν στην ιατρική και καλούνταν να αντιμετωπίσουν είτε μέσω μαγείας είτε μέσω ιατρικών γνώσεων τα επιδημικά επεισόδια.²⁶⁴ Επομένως οι θεοί ταυτίζονταν με δυσάρεστα γεγονότα είτε επειδή θεωρούνταν υπεύθυνοι για αυτά είτε επικαλούνταν να τα αντιμετωπίσουν μέσα από τις θεραπευτικές τους ικανότητες και δυνάμεις. Μέσα στο γενικότερο πλαίσιο της εποχής συμπεραίνουμε ότι και οι Μινωίτες θα συσχέτιζαν τα φυσικά φαινόμενα και τις καταστροφές με το θεϊκό στοιχείο.

Σκοπός του δεύτερου μέρους της εργασίας ήταν να προσπαθήσει να εντοπίσει σε ενεπίγραφα ευρήματα της Γραμμικής Α, λέξεις που να αποδίδουν φωνητικά ίδιους ήχους με τα αιγυπτιακά φωνογράμματα των δυο περιγραφών, και όχι να ερηνεύσει την σημασία των όρων και του περιεχομένου των δυο περιγραφών. Το σκεπτικό του όλου εγχειρήματος ήταν να στρέψει το

²⁶² Owens, 2007: 298

²⁶³ Borghouts, 1978: 19 - 20

²⁶⁴ Pinch, 1994: 37, 53

ενδιαφέρον και την προσοχή στην περιγραφή 32, η οποία όπως δηλώνει ο τίτλος της, αποδίδει την γλώσσα των Μινωιτών. Το ενεπίγραφο υλικό της γραμμικής Α, αν και αποτελεί μικρό δείγμα διερεύνησης, ωστόσο είναι το μόνο που μπορεί να βοηθήσει στην αναζήτηση λέξεων που υπάρχουν στον εξορκισμό 32 και επίσης αποτελεί τεκμήριο για την δικαιολόγηση ή μη, της μινωϊκότητας των Κεφτιού. Από το σύνολο των λέξεων που σχηματίστηκαν εκφέρουμε την θέση ότι το ξόρκι 32 αποτελείται πιθανότατα από τις ακόλουθες λέξεις γραμμικής Α:

sa-ta – k(s)u-pa - pa- wa- ja– mi-da-re- k(s)e-k(s)i-ru

ή

si-te(u) - s(k)u-ru(a)-pa-wa-ja mi-da-ra k(s)i-k(s)i-ra-ja.²⁶⁵

Οι όροι kekiru και kikiraja μεταγράφονται και με s με το σκεπτικό της αντικατάστασης του k από το s.²⁶⁶ Η αντικατάσταση αυτή εντάσσει και τις δυο γλώσσες στο πεδίο την ινδοευρωπαϊκής γλωσσικής οικογένειας. Ανακεφαλαιώνοντας όλες τις παραπάνω διαπιστώσεις καταλήγουμε στα ακόλουθα συμπεράσματα:

1. Τα δυο ξόρκια ξεκινούν μάλλον με την ίδια ακολουθία ιδεογραμμμάτων, γεγονός που αποδεικνύει το κοινό πολιτισμικό υπόβαθρο που τα συνδέει. Το ξόρκι 32 ξεκινά με την ακολουθία santikarwrywaja ενώ το 33 με την satisabwja. Όπως αναφερθήκαμε λεπτομερώς οι όποιες γλωσσολογικές ή ορθογραφικές διαφορές οφείλονται στο περιβάλλον πολυγλωσσίας που επικρατούσε στο νησί, σε τοπικούς ιδιοματισμούς ή στον ανθρώπινο παράγοντα.
2. Εμμένοντας στο ξόρκι 32, αποδείχτηκε μέσα από τα παράλληλα που σχηματίστηκαν ότι η γλώσσα που φέρει μπορεί να ιχνηλατηθεί και σε ενεπίγραφα ευρήματα της γραμμικής Α. Οι δυσύλλαβες λέξεις που σχηματίστηκαν δεν αποτελούν ασφαλές τεκμήριο παραλληλισμού και ερμηνείας. Εστιάζουμε κυρίως σε τρισύλλαβες και τετρασύλλαβες λέξεις, των οποίων ο βαθμός εγκυρότητας αυξάνεται. Η μινωϊκή προέλευση της γλώσσας αποφαίνεται από τις ακολουθίες santi, manti, όπου εμπεριέχεται το προελληνικό επίθημα ντ (νθ, νδ), αλλά και από την ακολουθία kakara όπου ανιχνεύεται μια λέξη με διπλή συλλαβή (-ka-ka-).
3. Η λέξεις samuna και wbyq εκλαμβάνονται ως ασθένειες εφόσον ακολουθούνται από το ταξόγραμμα της αρρώστιας. Η δεύτερη έπεται της πρώτης, γεγονός που μας επιτρέπει να εικάσουμε ότι λειτουργεί συμπληρωματικά, ως επεξηγηματικός προσδιορισμός της πρώτης. Επομένως οι δυο όροι αναφέρονται πιθανότατα στο ίδιο σημαινόμενο, αλλά αποδίδουν διαφορετικές γλώσσες.
4. Οι λέξεις που σχηματίστηκαν στην περιγραφή 33 δεν απέδωσαν τα ίδια αποτελέσματα με εκείνα της περιγραφής 32, με αποτέλεσμα να εγείρονται επίσης ερωτήματα για την γλωσσική της ταυτότητα. Τα θεωνύμια που σχηματίστηκαν απέδωσαν ονόματα και στις δυο γραμμικές γραφές.
5. Όσον αφορά την λέξη Samuna, φαίνεται να υπάρχει φωνητική συνάφεια του όρου με την λέξη γραμμικής Α Asamune, αλλά και με τις ακκαδικές λέξεις Aamou, και samana.

²⁶⁵ Σύμφωνα με την συγκεκριμένη αντικατάσταση, η λέξη

²⁶⁶ “...Με εξαίρεση τις γλώσσες της Ανατολίας, η τριπλή διάκριση ραχιαίων συμφώνων (ουρανικά, υπερωϊκά, και χειλικούπερωϊκά) εξαφανίστηκε σε όλες τις ινδοευρωπαϊκές γλώσσες, οι οποίες εντάσσονται σε δυο ομάδες: οι γλώσσες που διατηρούν τα χειλικούπερωϊκά αλλά συγχωνεύονται τα ουρανικά και τα υπερωϊκά σε μια σειρά υπερωϊκών και στις γλώσσες που διατηρήθηκαν τα ουρανικά και αργότερα τράπηκαν σε προστριβόμενα ή συριστικά. παραδοσιακά αυτή η διάκριση είναι γνωστή με τους συμβατικούς όρους γλώσσες centum και γλώσσες satem (από τον τρόπο που εμφανίζεται στην λατινική για το “εκατό”, *(d)kmtom). Αυτή η διάκριση (η οποία για κάποιο διάστημα συνέπιπτε με μια γεωγραφική διάκριση ανάμεσα σε δυτικές και ανατολικές γλώσσες, σύντομα όμως ακυρώθηκε με την ανακάλυψη γλωσσών που διατάραζαν αυτήν την εξαιρετική γλωσσογεωγραφική κατανομή) εξακολουθεί να ισχύει ως γλωσσογεωγραφική διάκριση, σύμφωνα με την οποία γλώσσες όπως η λατινική, η ελληνική, η κέλτικη, η γερμανική, οι γλώσσες της Ανατολίας και η τοχαρική διαμορφώνουν την περιοχή των γλωσσών centum, ενώ η σλαβική, η βαλτική, η αρμενική, η ινδοϊρανική και εν πολλοίς αλβανική αποτελούν γλώσσες satem.” (Γιαννάκης, 2015: 300). Η αντικατάσταση του k από το s στην ακολουθία k3k3r /kakara θα μπορούσε να αποδώσει τη την λέξη asasara. Η λέξη αναφέρεται σε μια μινωϊκή θεά που αναγράφεται σε τράπεζες προσφορών. Σε αυτήν την περίπτωση είναι λογικό η μαγική επίκληση να αναφέρεται σε μια μινωϊκή θεότητα, η οποία επικαλείτο να συνδράμει αποτρεπτικά στην εκδήλωση της ασθένειας.

Συγκεκριμένα, ο όρος Aamou στην ακκαδική γλώσσα σημαίνει “Δυτικοί”, και χρησιμοποιήθηκε μεταγενέστερα σε κείμενα του Νέου Βασιλείου για να δηλώνει την ταυτότητα μιας σημαντικής φυλής, με ημινομαδικά χαρακτηριστικά, των Amorites. Το συγκεκριμένο φύλο εγκαταστάθηκε στην περιοχή της Συροπαλαιστίνης στις αρχές της 3ης χιλιετίας π.Χ., που ονομάστηκε Amurru (Δύση). Επίσης, η λέξη samana αναφέρεται σε σημαντικής προέλευσης δαίμονα που φέρει επιδημίες, και χρησιμοποιείται σε πάπυρους του Μέσου και Νέου Βασιλείου. Τέλος η λέξη Asamune ερμηνεύεται ως γυναικεία θεότητα, η οποία αντικαταστάθηκε την MM περίοδο από την θεά Asasara. Από τα παραπάνω στοιχεία και πληροφορίες συνάγεται το συμπέρασμα ότι ο όρος εμφανίζεται αρχικά σε βαβυλωνιακά και αιγυπτιακά κείμενα και αναφέρεται σε θεότητα-δαίμονα που φέρει θανατηφόρες επιδημίες.

6. Όσον αφορά την μορφολογία και την δομή των δυο περιγραφών, στο ξόρκι 32 ο γραφέας απέδωσε τον ήχο του φωνογράμματος ν (n) στις ακολουθίες santi, manti. Αντιθέτως, στο ξόρκι 33 ο γραφέας δεν αποδίδει γραπτά το συγκεκριμένο φωνόγραμμα, επειδή είτε αντιγράφει την λέξη από κείμενο γραμμικής, είτε επειδή γνωρίζει τους ορθογραφικούς κανόνες των γραμμικών.
7. Όσον αφορά τα ονόματα των θεών, οι ακολουθίες απέδωσαν φωνητικά τα ονόματα A-MA-JA και a-me-ja που αναγράφονται σε ευρήματα και των δυο γραμμικών γραφών και PA-JA που φέρεται σε πινακίδα γραμμικής Α. Οι λέξεις *raja* (*wone*) και *emaa₂* που συμπεριλήφθηκαν, ισοδυναμούν φωνητικά με τις αιγυπτιακές ακολουθίες, ωστόσο τοποθετούνται μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο ερμηνείας και υποθέσεων.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗΣ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ 1550 - 1295	18η ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ – ΝΕΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ
1550 - 1525	Ahмосe (Nebpehtyra)
1525 - 1504	Amenhotep I (Djeserkara)
1504 - 1492	Thutmose I (Aakheperkara)
1492 - 1479	Thutmose II (Akheperenra)
1479 - 1425	Thutmose III (Menkhepererra)
1473 - 1458	Queen Hatsepsut (Maatkara)
1427 - 1400	Amenhotep II (Aakheperura)
1400 - 1390	Thutmose IV (Menkheperura)
1390 - 1352	Amenhotep III (Nebmaatira)
1352 - 1336	Amenhotep IV / Akhenaten (Neferkheperurawaenra)
1338 - 1336	Smenkhkara (Neferneferuaten)
1336 - 1327	Tutankhamun (Nebkheperura)
1327 - 1323	Ay (Kheperkheperura)
1323 - 1295	Horemheb (Djeserkheperura)

Πίνακας 1: Η 18η Δυναστεία (Ian Shaw, 2002)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗΣ ΤΟΥ ΜΙΝΩΪΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΦΑΣΕΙΣ ΜΙΝΩΪΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΕΣ Π.Χ.
ΠΡΩΤΟΜΙΝΩΪΚΗ Ι	3650 / 3500 – 3000 / 2900
ΠΡΩΤΟΜΙΝΩΪΚΗ ΙΙ	3000 / 2900 – 2300 / 2150
ΠΡΩΤΟΜΙΝΩΪΚΗ ΙΙΙ	2300 / 2150 - 2160 / 2025
ΜΕΣΟΜΙΝΩΪΚΗ Ι	2160 / 1979 - 1800
ΜΕΣΟΜΙΝΩΪΚΗ ΙΙ	1800 - 1700
ΜΕΣΟΜΙΝΩΪΚΗ ΙΙΙ	1700 / 1650 - 1600
ΥΣΤΕΡΟΜΙΝΩΪΚΗ ΙΑ	1600 - 1480
ΥΣΤΕΡΟΜΙΝΩΪΚΗ ΙΒ	1480 - 1425
ΥΣΤΕΡΟΜΙΝΩΪΚΗ ΙΙ	1425 - 1390
ΥΣΤΕΡΟΜΙΝΩΪΚΗ ΙΙΑ1	1390 – 1370 / 1360
ΥΣΤΕΡΟΜΙΝΩΪΚΗ ΙΙΑ2	1370 / 1360 – 1340 / 1330
ΥΣΤΕΡΟΜΙΝΩΪΚΗ ΙΙΒ	1340 / 1330 - 1190
ΥΣΤΕΡΟΜΙΝΩΪΚΗ ΙΙΓ	1190 - 970

Πίνακας 2: ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΟΥ ΜΙΝΩΪΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ (J.W.Myers, E.E. Myers and G.Gatagan: 1992 , and P.Warren , V.Hankey: 1989)

ΠΡΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΠΜ Ι – ΠΜ ΙΙ – ΜΜ ΙΙΙ - ΜΜ ΙΑ
ΠΡΩΤΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΜΜ ΙΒ – ΜΜ ΙΙ – ΜΜ ΙΙΑ
ΝΕΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΜΜ ΙΙΒ – ΥΜ ΙΒ - ΥΜ ΙΙ
ΜΕΤΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΥΜ ΙΙΙ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΩΝ

ΥΕΧ - LBA: Ύστερη Εποχή του Χαλκού – Late Bronze Age

ΠΜ – ΕΜ: Πρώμη Μινωϊκή Περίοδος – Early Minoan

ΜΜ – ΜΜ: Μέση Μινωϊκή - Middle Minoan

ΥΜ – ΛΜ: Ύστερη Μινωϊκή – Late Minoan

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ALLEN P. JAMES *MIDDLE EGYPTIAN: An Introduction to the Language and Culture of Hieroglyphs* (second edition, revised), Cambridge University Press, 2010.
2. ARAVANTINOS VASILIS 2009 *MYCENAEAN THEBES* (in: *BEYOND BABYLON: ART, TRADE AND DIPLOMACY IN THE SECOND MILLENNIUM B.C.* Edited by Joan Aruz, Kim Benzel, and Jean M. Evans), The Metropolitan Museum of Art New York 2009.
3. <http://archive.org/details/BeyondBabylonArtTradeandDiplomacyintheSecondMillenniumBC>
4. ARUZ JOAN *BEYOND BABYLON: ART, TRADE, AND DIPLOMACY IN THE SECOND MILLENNIUM B.C.* (ed. Joan Aruz, Kim Benzel, and Jean M. Evans), The Metropolitan Museum of Art, New York 2009.
<http://archive.org/details/BeyondBabylonArtTradeandDiplomacyintheSecondMillenniumBC>
5. ASSMANN JAN 2017 *Η ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΜΝΗΜΗ ΓΡΑΦΗ, ΑΝΑΜΝΗΣΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΣΤΟΥΣ ΠΡΩΙΜΟΥΣ ΑΝΩΤΕΡΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥΣ* (Μτφρ. Δ. Παναγιωτόπουλος), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2017.
6. BECKMAN M. GARY, BRYCE R. TREVOR, CLINE H. ERIC 2011 *WRITINGS OF THE ANCIENT WORLD: THE AHHIYAWA TEXTS* *Society of Biblical Literature* 2011.
7. BERMAN M. LAWRENCE 2001 *OVERVIEW OF AMENHOTEP III AND HIS REIGN* (into: *AMENHOTEP III: PERSPECTIVES ON HIS REIGN*, edited by David O' Connor and Eric H. Cline), *The University of Michigan Press* 2001.
www.academia.edu/6164825/O_Connor_cline_Amenhotep_III_Perspectives_on_his_reign
8. BETANCOURT P. PHILIP *MINOAN TRADE* (in: *The Cambridge Companion to The Aegean Bronze Age*, edited by Cynthia W. Shelmerdine), Cambridge University Press, 2008.
9. BIETAK MANFRED 1991 *EGYPT AND CANAAN DURING THE MIDDLE BRONZE AGE* (Bulletin of the American Schools of Oriental Research, No 281, Egypt and Canaan in the Bronze Age, (Feb.1991), pp. 27 – 72. Published by the American Schools of Oriental Research, <http://www.jstor.org/stable/1357163> (Accessed: 26/01/2012 03:23).
10. BIETAK MANFRED 1996 *AVARIS: THE CAPITAL OF HYKSOS*, *Recent Excavations at Tell el Da'ba* Published by British Museum 1996.
www.academia.edu/10071070/Avaris_Capital_of_the_Hyksos
11. BORGHOUTS J. F. 1978 *ANCIENT EGYPTIAN MAGICAL TEXTS* (Translated by J.F. Borghouts), Religious Texts Translation Series NISABA, edited by M.S.H.G. Heerma Van Voss, D.J. Hoens, J. Knappert, R.P. Kramers, B.A. Van Proosdij, J.D.J. Waardenburg, Vol.Nine, E.J. Brill – Leiden 1978.
12. BORRIAU JEANINE 2002 *THE SECOND INTERMEDIATE PERIOD (c. 1650 – 1550 B.C)* (into: *THE OXFORD HISTORY OF ANCIENT EGYPT* ed. Ian Shaw), Oxford University Press 2002.
13. BRYAN M. BETSY 2002 *THE EIGHTEENTH DYNASTY BEFORE THE AMARNA PERIOD (c. 1550 – 1352 B.C)* (into: *THE OXFORD HISTORY OF ANCIENT EGYPT* ed. Ian Shaw), Oxford University Press 2002.
14. CALLENDER GAE 2002 *THE MIDDLE KINGDOM RENAISSANCE (c. 2055 – 1650 B.C)* (into: *THE OXFORD HISTORY OF EGYPT* ed. Ian Shaw), Oxford University Press 2002.

15. CHADWICK JOHN *ΓΡΑΜΜΙΚΗ Β ΚΑΙ ΣΥΓΓΕΝΙΚΕΣ ΓΡΑΦΕΣ* (Τρίτη αναθεωρημένη έκδοση) εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 2010.
16. CHADWICK JOHN *Ο ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ* (μτφρ. - επιμ. Κ.Ν. Πετρόπουλος), εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2005.
17. CHADWICK J., KILLEN J.T., OLIVIER J.P. *THE KNOSSOS TABLETS* (forth edition), Cambridge University Press, 1971.
18. CLINE H. ERIC *1177 B.C. THE YAR CIVILIZATION COLLAPSED* Princeton University Press 2014.
19. CLINE H. ERIC 2001 *AMENHOTEP III, THE AEGEAN, AND THE ANATOLIA* (into: *AMENHOTEP III: PERSPECTIVES ON HIS REIGN*, edited by David O' Connor and Eric H. Cline), The University of Michigan Press 2001.
www.academia.edu/6164825/O_Connor_Cline_Amenhotep_III_Perspectives_on_his_Reign
20. CLINE H. ERIC 1991 *ORIENTALIA IN THE LATE BRONZE AGE AEGEAN: A CATALOGUE AND ANALYSIS OF TRADE AND CONTACTS BETWEEN THE AEGEAN AND EGYPT, ANATOLIA AND THE NEAR EAST* University of Pennsylvania 1991.
21. CLINE H. ERIC *CONTACT AND TRADE OR COLONIZATION ? EGYPT AND THE AEGEAN IN THE 14th - 13th CENTURIES B.C. (into: Trade with and within Mycenaean Palatial Civilization: 1600 – 1200 B.C)*, Thalassa II mini Conference, organized by the Programme in Aegean Script and Prehistory at the University of Texas at Austin, on 23 September 1991.
www.academia.edu/814533/contact_and_Trade_or_Colonization_Egypt_and_the_Aegean_in_the_14th-13th_Centuries_BC
22. COLLIER MARK , MANLEY BILL *HOW TO READ EGYPTIAN HIEROGLYPHS. A Step – by – Step Guide to Teach Yourself* British Museum Press, 2001.
23. CRAWFORD H. DOROTHY 2009 *DEADLY COMPANIONS : How microbes shaped our history* Oxford University Press 2009.
24. FLOUDA GEORGIA 2013 *MATERIALITY OF MINOAN WRITING: MODES OF DISPLAY AND PERCEPTION* (in: Piquette, K. E. and Whitehouse, R.D. (eds.) *Writing Material Practice: Substance, surface, and medium*), pp. 143 – 174. london: Ubiquity Press.
[Http://dx.doi/10.5334/bai.h](http://dx.doi/10.5334/bai.h)
www.research.net/publication/269402322Flouda_G_2013_Materiality_of_Minoan_Writing_modes_of_Display_and_Perception
25. FRIEDRICH L.WALTER, KROMER BERND, FRIEDRICH MICHAEL, HEINEMEIER JAN, PFEIFFER TOM, TALAMO SAHRA 2006 *SANTORINI ERUPTION RADIOCARBON DATED TO 1627 – 1600 B.C.* Science 28 Apr 2006: Vol.312, Issue 5773, pp. 548. DOI:10.1126/science.1125087 sciencemag.org/content/312/5773/548.full
26. GARDINER ALAN *EGYPTIAN GRAMMAR: Being an Introduction to the Study of Hieroglyphs* (third edition, revised), Griffith Institute Ashmolean Museum, printed in the U.K. Cambridge University Press, 2001. Published by Austrian Academy of Sciences Press, <http://www.jstor.org/stable/23788574> (accessed: 11-07-2016. 12:56 UTC)
27. ΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Κ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ 2015 *ΟΙ ΙΝΔΟΕΥΡΩΠΑΙΟΙ* : Πρώτο Μέρος: Γλώσσα και Πολιτισμός (2η έκδοση) , Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης - Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών – Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη.
28. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ Γ. ΘΕΟΔΩΡΟΣ “*ΠΟΘΕΝ ΚΑΙ ΠΟΤΕ ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ;*” *Οι υπεύθυνες απαντήσεις της επιστήμης και η παρούσα κατάσταση της έρευνας για την πρώτη αρχή του ελληνικού πολιτισμού* Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2016.
29. GODART LOUIS and OLIVIER JEAN – PIERRE *CORPUS HIEROGLYPHICARUM INSCRIPTIONUM CRETAE* *Etydes Cretoises* 31, Ecole francaise d'Athenes, 1996 – 2018.
www.cefael.efa.gr
30. GOEDICKE HANS 1984 *THE CANAANITE ILLNESS* *Studien zur Altgyptischen Kultur*, Bd.11, Festschrift Wolfgang Helck zu seinem 70. Geburtstag (1984), pp. 91 – 105. published by helmut Buske Verlag GmbH. [Http://www.jstor.org/stable/44324485](http://www.jstor.org/stable/44324485)
31. GURNEY R. O. 2002 *ΟΙ ΧΕΤΤΑΙΟΙ* (Μτφρ. Δ. Παυλάκης) εκδόσεις Οδυσσέας, 2002
32. EVANS J. ARTHUR 1909 *SCRIPTA MINOA* , Vol.1, The Hieroglyphic and Primitive

- Linear Classes With an account of the Discovery of the Pre-Phenician Scripts, their Place in Minoan Story and their Mediterranean Relations, Oxford At the Clarendon Press, 1909.
<http://archive.org/details/ScriptaMinoaVol.1>
33. HAIDER PETER 2001 *MINOAN DEITIES IN AN EGYPTIAN MEDICAL TEXT*
[www.ugl.ac.be/archgrec/IMG/aegeum/aegeum22\(pdf\)/56%20HAIDER.pdf](http://www.ugl.ac.be/archgrec/IMG/aegeum/aegeum22(pdf)/56%20HAIDER.pdf)
 34. HOOKER J.T. *ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΓΡΑΜΜΙΚΗ Β* εκδόσεις Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2011.
 35. JOHNSON W. RAYMOND 2001 *MONUMENTS AND MONUMENTAL ART UNDER AMENHOTEP III: EVOLUTION AND MEANING* (into: *AMENHOTEP III: PERSPECTIVES ON HIS REIGN*, edited by David O'Connor and Eric H. Cline), The University of Michigan Press 2001.
www.academia.edu/6164825/O_Connor_Cline_Amenhotep_III_Perspectives_on_his_reign
 36. KARASU CEM 2003 *WHY DID THE HITTITES HAVE A THOUSAND DEITIES?* (into: *Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner Jr on The Occasion of his 65th birthday* edited by Gary Beckman, Richard Beal and Gregory Mc Mahou), Eisenbrauns 2003.
 37. ΚΑΡΕΤΣΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ – ΒΛΑΖΑΚΗ ΜΑΡΙΑ, ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ Ν. 2000 *ΚΡΗΤΗ – ΑΙΓΥΠΤΟΣ: ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΙ ΔΕΣΜΟΙ ΤΡΙΩΝ ΧΙΛΙΕΤΙΩΝ* (ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ), Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου 21 Νοεμβρίου – 21 Σεπτεμβρίου 2000, Ηρακλειο 2000
 38. KARNAVA ARTEMIS 2015 *IN THE LAND OF LILLIPUT: WRITING IN THE BRONZE AGE AEGEAN*, *World Archaeology* 47.1 (2015): 135 – 157 (“Miniaturization” edited by Lin Foxhall and Signe Barfoed).
[Www.academia.edu/10403928/ In the Land of Lilliput writing in the Bronze Age Aegean World Archaeology 47.1 2015 135-157](http://www.academia.edu/10403928/In_the_Land_of_Lilliput_writing_in_the_Bronze_Age_Aegean_World_Archaeology_47.1_2015_135-157)
 39. KASSIANIDOU VASILIKI *THE PRODUCTION AND THE TRADE OF CYPRIOT COPPER IN THE LATE BRONZE AGE. AN ANALYSIS OF THE EVIDENCE*. *PASIPHAË Rivista di Filologia e Antichità Egee*, Vol.VII (2013).
www.academia.edu/5808854/The_Production_and_Trade_of_Cypriot_Copper_in_the_Late_Bronze_Age_An_analysis_of_the_Evidence
 40. KOEHL B. ROBERT *AEGEAN INTERACTIONS WITH THE NEAR EAST AND EGYPT DURING THE LATE BRONZE AGE* (IN: *BEYOND BABYLON: ART, TRADE, AND DIPLOMACY IN THE SECOND MILLENNIUM B.C* edited by Joan Aruz, Kim Benzel, and Jean M. Evans), The Metropolitan Museum of Art, New York, 2009.
<http://archive.org/details/BeyonbabylonarttradeanddiplomacyinthesecondmillenniumBC>
 41. ΚΟΥΣΟΥΛΗΣ Η.Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ *ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΣΤΗΝ ΑΙΓΥΠΤΙΑΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΓΡΑΦΗ* Κάλλιπος, 2015.
 42. KYRIAKIDIS EVANGELOS *INDICATIONS ON THE NATURE OF THE LANGUAGE OF THE KEFTIW FROM EGYPTIAN SOURCES* (into: *Agypten und Levante / Egypt and the Levant*, Vol.12 (2002), p.p.211-219)
www.academia.edu/15313746/Indications_on_the_Nature_of_the_language_of_the_Keftiw_from_egyptian_sources
 43. LEAKE D. CHAUNCEY *THE OLD EGYPTIAN MEDICAL POPYRI* Logan Clenending Lectures on the History and Philosophy of Medecine (Second Series), University of Kansas Press, 1952. www.libroesoterico.com/bibliotheca/Especiales2/Old-Egyptian-Medical-papyri.pdf
 44. LIVERANI MARIO 2009 *THE LATE BRONZE AGE: MATERIALS AND MECHANISMS OF TRADE AND CULTURAL EXCHANGE* (into; *BEYOND BABYLON: ART, TRADE, AND DIPLOMACY IN THE SECOND MILLENNIUM B.C*, edited by Joan Aruz, Kim Benzel, and Jean M. Evans), the metropolitan Museum of Art 2009.
<http://archive.org/details/BeyondBabylonArtTradeandDiplomacyintheSecondMillenniumBC>
 45. MANLEY BILL *EGYPTIAN HIEROGLYPHS FOR BEGINNERS* published by Thames and Hudson, 2012.
 46. MARGUERON JEAN – CLAUDE 2009 *UGARIT: THE GATEWAY TO THE MEDITERRANEAN* (into: *BEYOND BABYLON: ART, TRADE, AND DIPLOMACY IN*

- THE SECOND MILLENNIUM B.C* edited by Joan Aruz, Kim Banzel, and Jean M. Evans), The Metropolitan Museum of Art, New York 2009.
<http://archive.org/details/BeyondBabylonArtTradeandDiplomacyintheSecondMillenniumBC>
47. MELENA L. JOSE *MYCENAEAN WRITING* in: (*A COMPANION TO LINEAR B – MYCENAEAN TEXTS AND THEIR WORLD* , Vol.3 – edited by Yves Dyhous and Anna Morpugo Davies), Bibliotheque Des Cahiers de l' Institute de Linguistique de Louvain, Peeters Louvain – La – Neuve Walpole, MA 2014.
www.academia.edu/7078918/Jose_L._Melena_Mycenaean_Writing_in_A_Companion_to_Linear_B_Mycenaean_Greek_Texts_and_their_World_edds_Dyhous_Yves_and_Anna_Morpugo_Davies
 48. MIDANT – REYNES BEATRIX 2002 *THE NAQADA PERIOD (4000 – 3200 B.C)* (in: *The Oxford History of Ancient Egypt* , ed. Ian Shaw), Oxford University Press, 2002.
 49. MONTANARI FRANCO *ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΛΕΞΙΚΟ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ* εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 2016.
 50. MORAN WILLIAM 1992 *THE AMARNA LETTERS* The Hopkins University Press 1992.
 51. NEIMEIER WOLF – DIETRICH AND NEIMEIER BARBARA 1998 *MINOAN FRESCOES IN THE EASTERN MEDITERRANEAN* , 70 – 98, in *Aegeum: annales d'archaeologie egeene de l' universite de Liege*, 1998.
 52. NICHOLAS DAVID 2004 *Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ : ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ, ΚΑΙ ΣΚΕΨΗ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ 312-1500* Εκδόσεις Μ.Ι.Ε.Τ. 2004.
 53. NORRIE PHILIP *A HISTORY OF DISEASE IN ANCIENT TIMES: MORE LETHAL THAN WAR* Palgrave – Macmillan, 2016.
 54. O'CONNOR 2009 *EGYPT, THE LEVANT, AND THE AEGEAN FROM THE HYKSOS PERIOD TO THE RISE OF THE NEW KINGDOM* (in: *BEYOND BABYLON: ART, TRADE AND DIPLOMACY IN THE SECOND MILLENNIUM B.C.* Edited by Joan Aruz, Kim Benzel, and Jean M. Evans), The Metropolitan Museum of Art, New York, 2009.
<http://archive.org/details/beyondBabylonArtTradeandDiplomacyintheSecondMillenniumB.C>
 55. O'CONNOR DAVID and CLINE H. ERIC *AMENHOTEP III: PERSPECTIVES ON HIS REIGN* edited by D.O'Connor and E.H.Cline, Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1998. www.academia.edu/6164825/Amenhotep_III_Perspectives_on_his_reign
 56. OWENS GARETH *LABYRINTH: SCRIPT AND LANGUAGES OF MINOAN AND MYCENEAN CRETE* (Edited by Kostis Psikhoyos), Centre For Cretan Literature, Heraklion , 2007.
 57. PANAGIOTAKOPULU EVA 2004 *PHARAONIC EGYPT AND THE ORIGINS OF PLAGUE* (2004), *Journal of Biography* 31, pp. 269 – 275.
http://www.academia.edu/21076138/Pharaonic_Egypt_and_the_Origins_of_Plague.
 58. PAPANIKOLAOU NIKOLAS AND KRIGA DEMETRA 2012 *PERIPHERIES VERSUS CORE: THE INTERGRATION OF SECONDARY STATES INTO THE WORLD SYSTEM OF THE EASTERN MEDITERRANEAN AND THE NEAR EAST IN THE LATE BRONZE AGE (1600 – 1200 B.C)* (into: *EXCHANGE NETWORKS AND LOCAL TRANSFORMATIONS: INTERACTIONS AND LOCAL CHANGE IN EUROPE AND THE MEDITERRANEAN FROM THE BRONZE AGE TO THE IRON AGE*, edited by Maria Emanuela Alberti and Serena Sabatini), Oxbow Books 2012.
www.academia.edu/22889691/Peripheries_versus_core_the_intergration_of_secondary_states_into_the_world_system_of_the_eastern_mediterranean_and_the_near_East_in_the_Late_Bronze_Age_1600_1200_BC
 59. PETTY BILL *HIEROGLYPHIC SIGN LIST* (PhD) Based on the Work of Alan Gardiner Museum Tours Press, Littleton, Colorado 2012.
 60. PINCH GERALDINE *MAGIC IN ANCIENT EGYPT* British Museum Press 1994
www.pauladaunt.com/books/Magic%20in%20ancient%20Egypt.pdf
 61. PINCH GERALDINE 2002 *HANDBOOK OF EGYPTIAN MYTHOLOGY ABC – CLIO* 2002.
 62. PRESTON LAURA *LATE MINOAN II TO IIIB CRETE* (in: *The Cambridge Companion*

- to the Aegean Bronze Age, edited by Cynthia W. Shelmerdine), Cambridge University Press, 2008.
63. PULAC CEMAL 2009 *THE ULUBURUN SHIPWRECK AND THE LATE BRONZE AGE TRADE* (into; BEYOND BABYLON: ART, TRADE, AND DIPLOMACY IN THE SECOND MILLENNIUM B.C. ed. Joan Aruz, Kim Besel and Jean M. Evans) The Metropolitan Museum of Art 2009.
<http://archive.org/details/BeyondBabylonArtTradeandDiplomacyintheSecondMillenniumBC>
 64. ΡΑΠΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ 1999 *ΓΕΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΑΠΟ ΤΟΝ 6ο ΕΩΣ ΤΟΝ 18ο ΑΙΩΝΑ* (Τόμος Α), Εκδόσεις Ε.Α.Π. 1999.
 65. REDFORD B. DONALD 1994 *EGYPT, CANAAN, AND ISRAEL IN ANCIENT TIMES* Princeton University Press 1994. <http://archive.org/details/egyptcanaanisrael00redf>
 66. RENFREW COLIN *ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΓΛΩΣΣΑ ΤΟ ΑΙΝΙΓΜΑ ΤΗΣ ΙΝΔΟΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ* Ινστιτούτο του Βιβλίου εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2009.
 67. REEVES CAROLE 2001 *EGYPTIAN MEDICINE* Shire publications LTD 2001.
<http://www.morelightinmasonry.com/wp-content/uploads/2014/08/EgyptianMedicine.pdf>
 68. REISNER A. GEORGE 1904 *THE HEARST MEDICAL PAPYRUS*
<http://www.archive.org/details/b28038125>
 69. RITNER KRIECH ROBERT *THE MECHANICS OF ANCIENT EGYPTIAN MAGICAL PRACTICE* (The Oriental Institute Of The University Of Chicago Studies in Ancient Oriental Civilization No 54), Chicago, Illinois, 1993 – 2008.
 70. RUIPEREZ S. MARTIN – MELENA L. JOSE *ΟΙ ΜΥΚΗΝΑΙΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ* Ινστιτούτο του Βιβλίου, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1996.
 71. SASSON M. JACK 2009 *TEXTS, TRADE, AND TRAVELERS* (into: *BEYOND BABYLON : ART, TRADE, AND DIPLOMACY IN THE SECOND MILLENNIUM B.C.* Edited by Joan Aruz, Kim Benzel, and Jean M. Evans), The Metropolitan Museum of Art, New York 2009.
<http://archive.org/details/beyondBabylonArtTradeandDiplomacyintheSecondMillenniumBC>
 72. SCHNEIDER THOMAS 2009 *NEW KINGDOM EGYPT* ((into: *BEYOND BABYLON: ART, TRADE, AND DIPLOMACY IN THE SECOND MILLENNIUM B.C.* , edited by Joan Aruz, Kim Benzel, and Jean M. Evans), The Metropolitan Museum of Art New York 2009.
<http://archive.org/details/BeyondBabylonArtTradeandDiplomacyintheSecondMillenniumBC>
 73. SHELMERDINE W. CYNTHIA and BENNET JOHN *ECONOMY AND ADMINISTRATION* (in: *The Cambridge Companion to The Aegean Bronze Age*, edited by Cynthia W. Shelmerdine), Cambridge University Press, 2008.
 74. STRANGE JOHN *CAPTOR / KEFTIU: A New Investigation* (into: *Acta Theologica Danica Vol. XIV*), E.J. Brill, Leiden 1980.
 75. TREVISANATO SIRO 2007 *THE 'HITTITE PLAGUE', AN EPIDEMIC OF TULAREMIA AND THE FIRST RECORD OF BIOLOGICAL WARFARE*, *Medical Hypotheses* (2007) 69, pp. 1371 – 1374.
www.academia.edu/1304997/The_Hittite_Plague_an_epidemic_of_tularemia_and_the_first_record_of_biological_warfare.
 76. TREVISANATO SIRO 2007 *THE BIBLICAL PLAGUE OF THE PHILISTINES NOW HAS A NAME, TULAREMIA*, *Medical Hypotheses* (2007)69, pp. 1144 – 1146.
www.academia.edu/27413115/The_biblical_plague_of_the_philistines_now_has_a_name_tularemia.
 77. TREVISANATO SIRO 2006 *SIX MEDICAL PAPYRI DESCRIBE THE EFFECTS OF SANTORINI'S VOLCANIC ASH, AND PROVIDE EGYPTIAN PARALLELS TO THE SO-CALLED BIBLICAL PLAGUES* *Medical Hypotheses* (2006) 67, pp.187 – 190.
www.academia.edu/27413113/Six_Medical_Papyri_describe_the_effects_of_Santorini's_volcanic_ash_and_provide_egyptian_parallels_to_the_so-called_biblical_plagues.
 78. TREVISANATO SIRO 2004 *DID AN EPIDEMIC OF TULAREMIA IN ANCIENT EGYPT AFFECT THE COURSE OF WORLD HISTORY?*, *Medical Hypotheses* (2004) 63, pp. 905 – 910.
www.academia.edu/1304995/Did_an_epidemic_of_tularemia_in_ancient_Egypt_affect_the_course_of_world_history?

79. ΤΣΑΓΡΑΚΗΣ Ι. ΑΓΓΕΛΟΣ *Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΣΤΟ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟ ΑΙΓΑΙΟ – ΟΙ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΤΩΝ ΓΡΑΦΩΝ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ* (Ινστιτούτο Του Βιβλίου) εκδόσεις Καρδαμίτσα Αθήνα 2015.87\
80. ΤΣΙΚΡΙΤΣΗΣ Δ. ΜΗΝΑΣ *ΓΡΑΜΜΙΚΗ Α Συμβολή στην κατανόηση μιας αιγαιακής γραφής* Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2001.
81. WAIWRIGHT G. A. *ASIATIC KEFTIU* American Journal of Archaeology, Vol.56, No.4 (Oct.1952), pp. 196 – 212. Published by Archaeological Institute of America.
[Http://www.jstor.org/stable/500567](http://www.jstor.org/stable/500567)
82. VAN DIJK JACOBS 2002 *THE AMARNA PERIOD AND THE LATER NEW KINGDOM (c. 1352 – 1069 B.C)* (into: THE OXFORD HISTORY OF ANCIENT EGYPT , ed. Ian Shaw), The Oxford University Press 2002.
83. VAN DE MIEROOP 2016 *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ [περ. 3000 – 323 π.Χ]* (Μτφρ. Κ. Κοπανιάς) , εκδόσεις Πατάκη.
84. ΧΡΙΣΤΙΔΗΣ Α. - Φ. *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ* Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), 2010.
85. YOUNGER G. JOHN and REHAK PAUL *THE MATERIAL CULTURE OF NEOPALATIAL CRETE* (in: The Cambridge Companion to The Aegean Bronze Age, edited by Cynthia W. Shelmerdine), Cambridge University Press, 2008.
86. *Continuity and Admixture in the Last Five Millennia of Levantine History from Ancient Canaanite and the Present-Day Lebanese Genome Sequences*, published online: July 27, 2017. <http://dx.doi.org/10.1016/j.ajhg.2017.06.013>.
87. www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx
88. www.apps.who.int/iris/bitstream/10665/223968/1/WER5719_147-149.PDF
89. www.emro.who.int/health-topics/plague/index.html
90. www.who.int/csr/disease/plague/en
91. www.who.int/csr/delibepidemics/tularemia/en